

ARCHIVO
DE
PREHISTORIA **L**EVANTINA

SERVICIO DE **I**NSTIGACIÓN **P**REHISTORICA
DE LA **E**XCMA. **D**IPVTACION **P**ROVINCIAL DE **V**ALENCIA

VOL XXIII

VALENCIA MCMXCIX

ARCHIVO DE PREHISTORIA LEVANTINA
XXIII

A R C H I V O
DE
P R E H I S T O R I A L E V A N T I N A

SERVICIO DE INVESTIGACIÓN PREHISTÓRICA
DE LA EXCELENTÍSIMA DIPUTACIÓN
PROVINCIAL DE VALENCIA

VOL. XXIII
VALENCIA, MCMXCIX

© de la edició digital: Museu de Prehistòria de València, 2012 -- ISSN 1989-0508

I.S.S.N.: 0210-3230
DEPÓSITO LEGAL: V. 165-1959

T.G. RIPOLL, S.A. - 46988 PATERNA - Valencia
IMPRESO EN ESPAÑA

ÍNDICE

	<u>Pág.</u>
V. VILLAVERDE, R. MARTÍNEZ-VALLE, E. BADAL, P.M. GUILLEM, R. GARCÍA y J. MENARGUES: El Paleolítico superior de la Cova de les Cendres (Teulada-Moraira, Alicante). Datos proporcionados por el sondeo efectuado en los cuadros A/B-17	9
M. TIFFAGOM: Testimonios de tratamiento térmico en hojas de laurel del Solutrense superior de la Cova del Parpalló (Gandía, Valencia)	67
N. MESADO y J. ANDRÉS BOSCH (con la colaboración de L.V. TAMARIT MONTESINOS, J.F. BALLESTER y J.S. MESTRES I TORRES): La necrópolis megalítica del Argilagar del Mas de García (Morella, Castellón)	85
Ph. HAMEAU et D. VAILLANT: Les gravures rupestres du Signal de la Lichère (Branoux-Jes-Taillades, Gard)	157
M. DÍAZ-ANDREU: El yacimiento de la Edad del Bronce de El Recuenco (Cervera del Llano, Cuenca). Las excavaciones del sector extramuros y la fase 2A a intramuros	179
J.F. GIBAJA BAO: Análisis del registro lítico de "El Recuenco" (Cervera del Llano, Cuenca) ...	197
A. BARRACHINA IBÁÑEZ: El "Sector S" del Pic dels Corbs de Sagunt: Materiales cerámicos de la fase final de su ocupación. Campañas de 1990 y 1991	209
F.J. JOVER MAESTRE y J.A. LÓPEZ PADILLA: Campesinado e historia. Consideraciones sobre las comunidades agropecuarias de la Edad del Bronce en el Corredor del Vinalopó	233
I. IZQUIERDO y F. ARASA: La imagen de la memoria. Antecedentes, tipología e iconografía de las estelas de época ibérica	259
F. ARASA I GIL: Noves propostes d'interpretació sobre el conjunt monumental de la Muntanyeta dels Estanys d'Almenara (la Plana Baixa, Castelló)	301

FERRAN ARASA I GIL*

NOVES PROPOSTES D'INTERPRETACIÓ SOBRE EL CONJUNT MONUMENTAL DE LA MUNTANYETA DELS ESTANYS D'ALMENARA (LA PLANA BAIXA, CASTELLÓ)

La Muntanyeta dels Estanys està situada a 10,5 km al nord de la ciutat de *Saguntum* i a 2 km de la costa (fig. 1) (1). És el graó més oriental de la serra d'Almenara, la barrera orogràfica que en direcció E-O separa les comarques de la Plana Baixa i el Camp de Morvedre (fig. 2). L'altura sobre el nivell del mar en l'actualitat és de 28 m en el seu cim oest i de 16 m en l'est. Als seus peus es troba el sorgiment d'aigua dolça de les Llacunes -conegudes també amb el nom dels Estanys- que dona pas a la marjal (Rosselló, 1975). Descrites inicialment per Cavanilles (1795, 117) (2), aquestes llacunes van ser reproduïdes pocs anys després en sengles gravats per Valcárcel (1852, 19, lám. 47) i Laborde (1811, pl. CVIII). Tenen el seu origen en tres ullals, per al desguàs del quals es va construir un canal anomenat el Braç que desemboca en la mar per la Gola de l'Estany. El sanejament de la marjal va ser abordat l'any 1864 amb diverses obres d'enginyeria (Calero, 1971, 228-229) (3). A partir dels anys seixanta, després d'una intensa transformació agrícola de la zona situada al peu del vessant septentrional, la major part de la Muntanyeta va ser destruïda per una pedrera (fig. 3, 1).

El propòsit d'aquest treball és la reinterpretació de les notícies i troballes arqueològiques d'aquest jaciment. Per això hem revisat els textos que en donen notícia, especialment referits a les construccions i elements arquitectònics i decoratius, així com els gravats i fotografies que s'hi coneixen. El fet que el jaciment haja desaparegut en la seua major part limita les possibilitats de

* Departament de Prehistòria i Arqueologia. Universitat de València.

(1) Coordenades UTM: 30SYK406044. Roig, 1922, 282, al·ludeix a una antiga denominació com "Muntanyeta dels Fenisios", que respon sens dubte a la popularització d'una interpretació erudita que ha de situar-se amb posterioritat a la localització del jaciment. El topònim modern és la Penya dels Estanys.

(2) "De la raíz oriental del último cerro salen muchas aguas, que forman tres estanques con comunicacion sensible: todos tres desaguan en el azarbe que sigue hasta el mar, llevando en tiempos regulares de siete á ocho muelas de agua. Desde los estanques hasta el mar se extienden los marjales inútiles (...)".

(3) Madoz (1845, I, 117, s. u. "Almenara") ja fa referència a la iniciativa del Comte de Ripalda. Les obres efectives, però, no van començar fins al 1871 (Durá, 1972, 31-32).

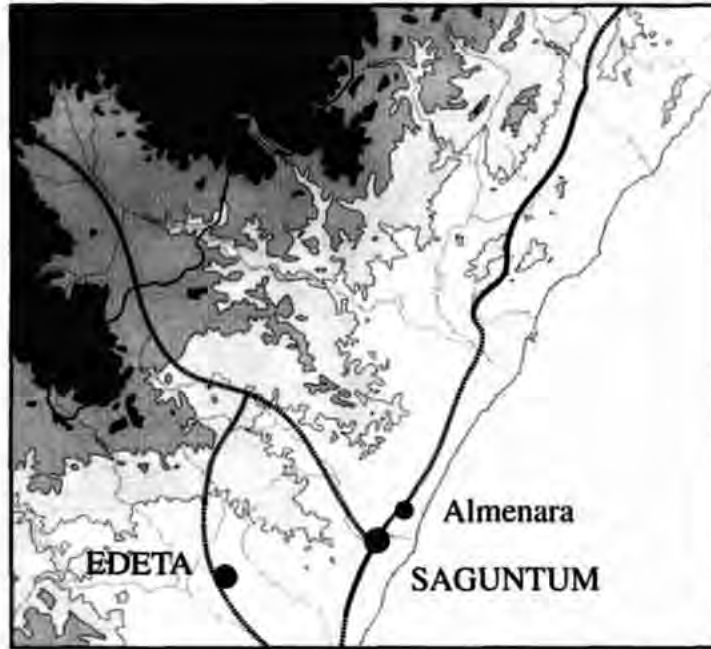

Figura 1.- Mapa amb la situació d'Almenara i el traçat de la via Augusta.

treball al camp de la interpretació de les notícies proporcionades pels autors que en van donar testimoni directe. En aquest sentit, les aportacions dels manuscrits de Ribelles que ací donem a conèixer són de gran interès. D'altra banda, donat que la majoria de les troballes es repeteixen en els successius treballs que s'hi han ocupat, intentarem sintetitzar les principals notícies referides a la descripció del conjunt i dels seus monuments (fig. 3, 2), els elements arquitectònics individualitzats, els fragments escultòrics, les troballes monetàries i epigràfiques i altres peces d'interès, a partir dels quals podem plantejar les hipòtesis sobre la interpretació del jaciment que s'ajusten a la documentació arqueològica coneguda.

1. ANTECEDENTS

La primera notícia arqueològica del lloc és de Pla y Cabrera (1821a, 9-14) en una carta del 10 de maig de 1799 dirigida a Valcárcel i publicada pel seu autor alguns anys després, on diu que va localitzar el jaciment el 2 de maig del 1799 i esmenta algunes de les troballes que havia efectuat en companyia del rector de la població J. B. Figols:

“Apenas habíamos puesto los pies en el collado, advertí á la falda de sus montecillos unos grandes carriles, los que fuimos siguiendo hasta dar en el montecillo dicho vulgarmente *dels estans* (estanques) por estar casi lamiendo las aguas sus faldas. Puesto en su superficie, consideré que una gran parte de ella se habia formado de muchas ruinas acinadas, que el curso de los tiempos habia petrificado, (...).

Combinadas estas especies y monumentos raciociné que este montecillo estuvo ilustrado con algun templo antiguo; y mirando detenidamente su localidad, me persuadí que era el *Fanum*

Figura 2.- Situació de la Muntanyeta dels Estanys. Mapa E. 1:10.000. Restitució fotogramètrica de 1993 sobre vol de juliol de 1991. Conselleria de Medi Ambient. Generalitat Valenciana. (1/2).

Veneris, á quien en griego llaman *Aphroditide*, que hasta el presente nuestros historiadores no han podido fijar su sitio, (...).

En su vista, y por los evidentes vestigios y monumentos descubiertos, con la localidad tan bien significada, se sigue, que el Fano de Vénus estuvo indefectiblemente en el indicado montecillo de las excavaciones de Almenara, porque las cinco millas que dice Polivio que distaba de Murviedro, están tan puntuales como si las hubiera medido, pues actualmente está á cinco cuartos de nuestras leguas, que corresponden á las cinco millas romanas”.

La identificació del jaciment amb el temple de Venus es basa en la troballa d'una inscripció fragmentada que Pla descriu a Valcárcel (CIL II²/14, 688). Aquest, en la seua contestació del 18 de maig de 1799 (Pla, 1821a, 15), hi restitueix [*Ve*]neri San[ctae]. Aquest document epigràfic va passar a ser la prova decisiva per a la reducció del temple esmentat per Polibi a les ruïnes existents a la Muntanyeta, interpretació que com veurem encara mantenen alguns autors i la tradició popular (4).

D'altra banda, el mateix Pla (1807, 22, 25-26 i 33-34), en un article publicat els dies 6, 7 i 9 de gener de 1807 en el *Diario de Valencia*, que en realitat és la seua primera notícia publicada sobre el jaciment, es desdiu de la data del descobriment tot descrivint-lo com segueix:

(4) Durá (1972, 17, nota 2) assenyalava que en alguns escuts de la localitat figura el nom d'*Afrodítio* junt al de la població, en record del seu antic origen.

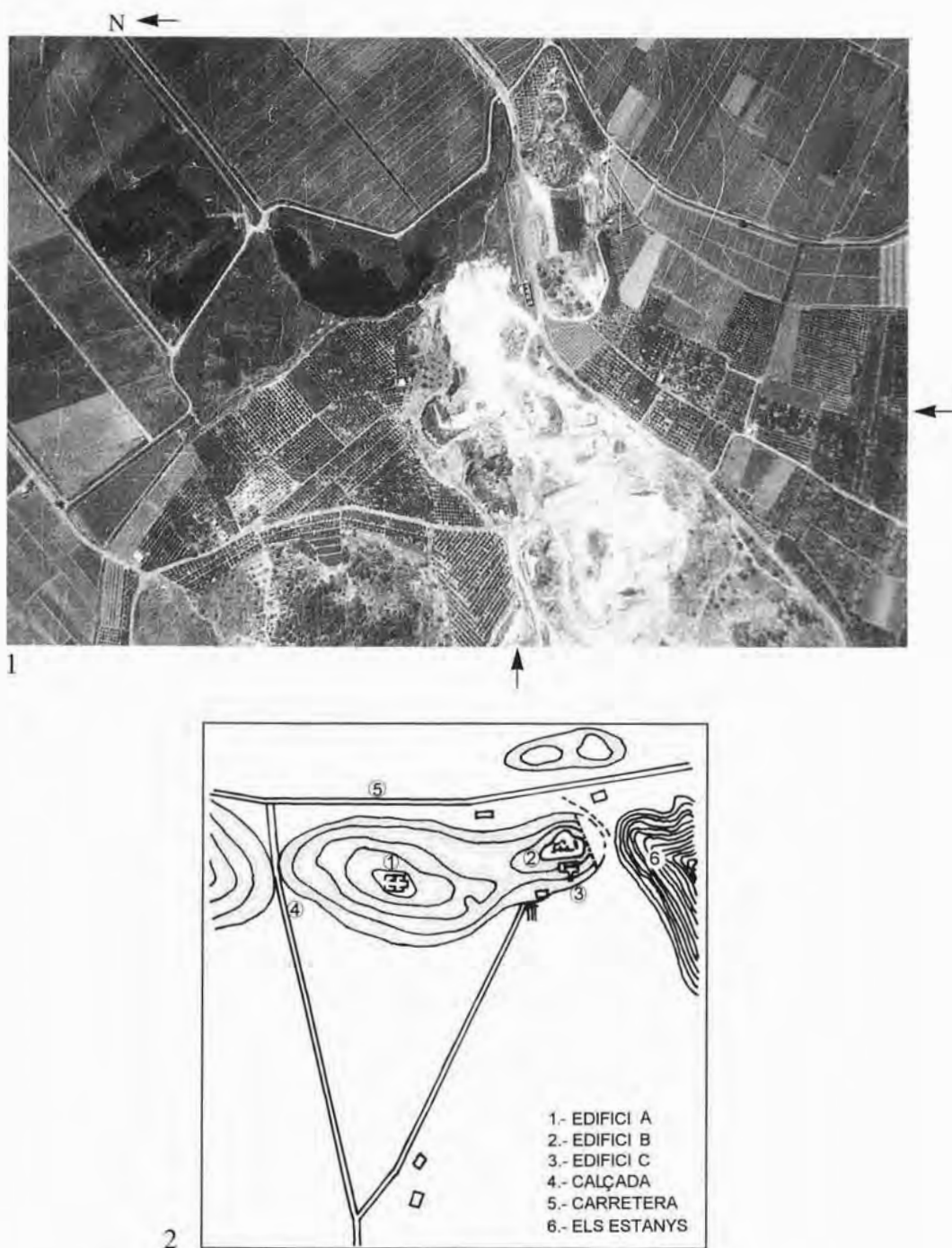

Figura 3.- 1) Fotografia aèria de la zona dels Estanys, amb la localització del jaciment. Ampliació sobre fotografia E. 1:30.000, vol de juny de 1985, del Centro Nacional de Información Geográfica. (1/2).

2) Croquis de la Muntanyeta dels Estanys segons Mesado (1965), amb la localització dels diferents monuments.

"A 18 de Junio del año 1802 hallé las ruinas de este tan celebrado *Aphroditis Fanum*, ó *Fanum Veneris*, ó Templo de Venus, al oriente de la villa de Almenara, á poco mas de media hora de camino en la superficie de un montecillo, dicho vulgarmente: *Dels Estañs*, (estanques) por estar casi lamiendo las aguas sus faldas".

Masdeu (1800, 406, núm. 1814), informat possiblement per Valcárcel, resulta ser l'autor que publica la primera referència a les troballes epigràfiques d'Almenara.

Valcárcel (1852, 17-20, fig. 27-32), que remet la seua Memòria a la *Real Academia de la Historia* l'any 1805, basa la seua descripció en les notícies de Pla i és qui li confirma la identificació de les ruïnes amb les del temple de Venus esmentat per Polibi a partir dels fragments epigràfics en què figura el nom de la divinitat. Reprodueix un croquis dels Estanys i destaca l'abundància de les troballes (fig. 4, 1-7).

Pocs anys després, Laborde (1811, 57-58, pl. CVIII-CIX) reproduïx també un croquis de la Muntanyeta i alguns elements arquitectònics (fig. 4, 8). En el costat sud del seu cim oriental situa una construcció de planta rectangular -les ruïnes del "temple de Venus"- amb el que sembla una porta pel costat sud, que s'alça al costat de construccions modernes situades en la part més alta. Al costat de l'Estany es veuen altres ruïnes que testimonien l'extensió "de l'antiga ciutat".

En 1818, el rector d'Almenara J. B. Figols, testimoni directe de les troballes de Pla i informador de Ribelles, en va redactar una memòria per a la "Real Sociedad Económica de Amigos del País", de la qual era soci, malauradament desapareguda. Chabret (1888, II, 21, nota 1) reproduïx un paràgraf d'aquesta memòria on s'explica que "toda la cantería de la torre del Mar que volaron los ingleses el año 1801, fabricada según decían en el reinado de Carlos V, se transportó de aquel monte igualmente que toda la de la obra nueva de la capilla del Convento de Almenara, en cuya plaza se colocó otra de las grandes basas de columna traída de aquel sitio para poner una cruz; fué tanta la piedra azul labrada transportada de aquel monte del templo, que ocupaba toda la plaza, muchas piedras atallantadas con el más perfecto pulimento".

Ribelles, frare dominic i cronista de la ciutat de València (5), va donar notícia de les troballes de la Muntanyeta dels Estanys l'any 1820, en dos articles publicats en el *Diario de la Ciudad de Valencia* amb el pseudònim *Elchor* (El Cronista). Aquests articles van provocar la rèplica de Pla (1821a i b), que va acusar Ribelles de voler apropiar-se del seu descobriment (6). D'altra banda, Ribelles (ms. 17, 670-672; ms. 81, 756-765) va deixar abundant informació -en part inèdita- sobre el lloc en els seus manuscrits, que han de datar-se amb anterioritat a la seua mort el gener de 1826. Des del punt de vista de la investigació, la informació que transmet Ribelles -sobretot en els manuscrits- és més exhaustiva i rigorosa que la de Pla.

De manera general, les notícies i descripcions de Ribelles (1820) són semblants a les de Pla; en alguns casos concreta més i en altres discrepa quant a les dimensions de les peces. Esmenta el paviment i descriu la construcció on es trobaven els pedestals. Ribelles no planteja la identificació del jaciment amb el temple de Venus esmentat per Polibi, ni tan sols esmenta la inscripció sobre la qual descansa aquesta. En un dels seus manuscrits (ms. 81, 757-765) figura un text que possiblement és l'esborrany dels articles publicats en el *Diario de Valencia*, on apareixen alguns

(5) Sobre la seua vida i obra, vegeu els treballs de Furió (1983, 11-38) i Arasa i Ripollès (1996, 405-407).

(6) Chabret (1888, II, 19, nota 1) i Balbás (1892, 41-42) van denunciar la seua "apropiació" del descobriment de Pla. Aquesta interpretació pot matisar-se, ja que Ribelles en cap moment diu que el descobriment siga seu i a més fa referència a l'època en què es va fer. Pot considerar-se, doncs, que estava en el seu dret d'escriure sobre el tema més de 20 anys després dels fets.

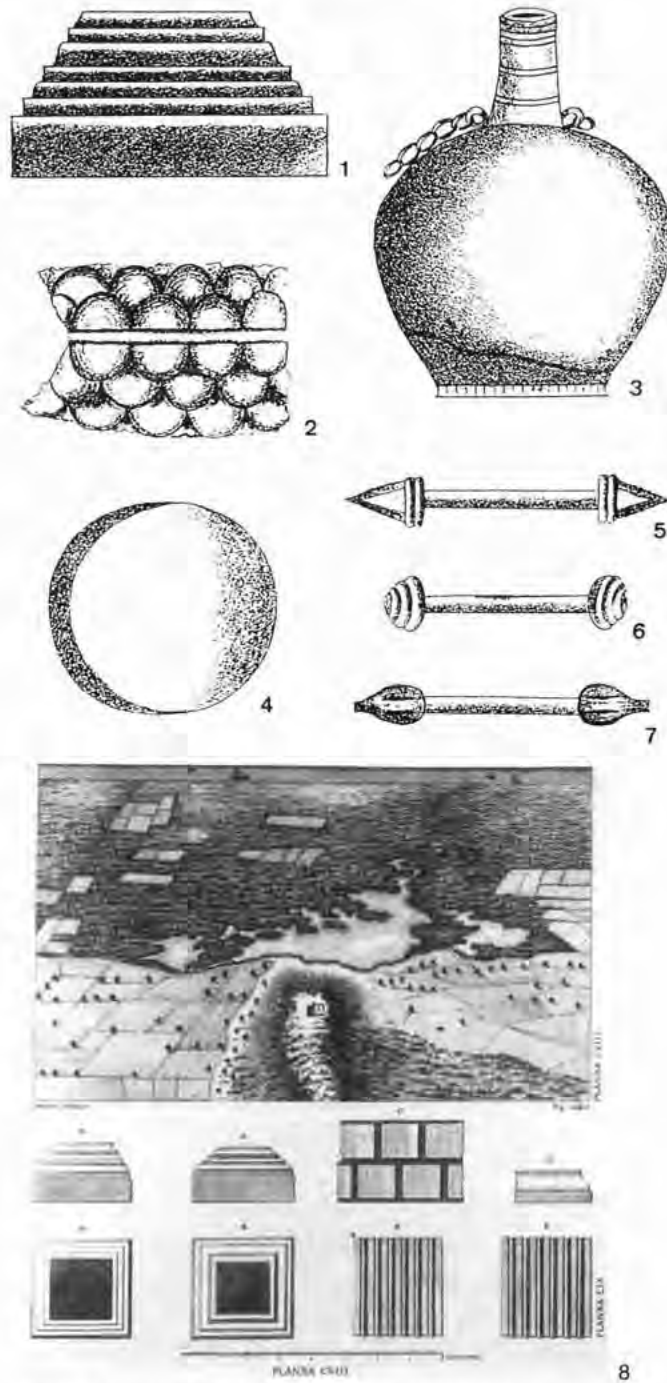

Figura 4.- Dibuixos de Valcárcel (1852): 1) Base de pedestal; 2) Fragment de relleu amb canal; 3) Botella de bronze; 4) Contingut solidificat de la botella anterior; 5-7) Objectes de bronze, tal vegada grapes.
 8) Dibuixos de Laborde (1811). A la part superior: vista de les Llacunes. A la part inferior: A-B) Bases de pedestals; C) Part d'un mur de carreus amb encoixinat; D) Element motllurat; E) Elements de pilastra estriada.

detalls d'interés omesos en aquells. En l'altre manuscrit (ms. 17, 24-29 i 670-672) descriu les inscripcions, fragments escultòrics i arquitectònics i monedes que s'hi havien trobat (fig. 5-6). Hi destaca la referència a la inscripció CIL II²/14, 694, quan diu que el rector capellà J. B. Figols "guarda en su poder una calavera de hombre que estaba detras de esta piedra, y una medalla de letras desconocidas que habia junto á ella".

En la rèplica de Pla (1821b) a Ribelles, aquell afegeix algunes notícies i consideracions d'interés referides fonamentalment a l'existència d'un port a les Llacunes, que suposa construït pels fenicis, i a la importància de les restes trobades pels voltants de la Muntanyeta:

"(...) se evidencia ser su hechura el dicho puerto de Almenara, (...) y en su consecuencia es muy verosímil que profundizarian y ensancharian el lago, y antes que esta operación construirian en el centro la torre que actualmente se ve de treinta palmos de elevacion bajo del agua y ocho que la cubren, que se fabricaria al parecer frente del canal, ó bien para defensa del puerto, ó para faro, (...) Para mayor aclaración de este punto quedan en pie fortísimos restos del pretil ó barbacana de aquel antiquísimo hormigon, (...) y el canal que se comunica con el mar, que aun de nuestro tiempo entraban los marineros del Grao de Valencia con sus lanchas (...).

(...) el capitan general de este reino de Valencia D. Francisco Javier Elío destinó una partida de presidiarios para que á las aguas que se derramaban del lago é inutilizaban aquella dilatada planicie hiciesen el mas oportuno desagüe. Con este motivo, y ofreciendo las ruinas del cerro del templo la piedra necesaria para la ereccion de una calzada, se hicieron en la parte septentrional de su cumbre excavaciones de veinte palmos de longitud, doce de latitud y tres de profundidad, y se descubrieron envueltos entre las ruinas varios huesos humanos, (...)" (7).

Ceán (1832, 47 i 77-78) segueix fonamentalment les notícies de Valcárcel -el manuscrit del qual degué consultar a la RAH- i hi situa una gran ciutat amb port i el temple de Venus esmentat per Polibi. Cortés (1836) (8) creu que aquest temple devia estar situat a Almenara i hi assenyala la troballa de "trozos de mármoles y columnas" i "varias inscripciones". Madoz (1845, II, 93, s. u. "Almenara") arreplega la identificació amb el *Fanum Veneris*, però sense fer esment de les ruïnes (9). Més endavant Boix (1865, 44), Miralles del Imperial (1868, 17 i 35), Llorente (1887, 260), Cuveiro (1891, 247) i Balbás (1892, 18 i 41-43) donen notícia dels vestigis i troballes del jaciment a partir de les notícies anteriors i de la seua la identificació amb el *Fanum Veneris* de Polibi.

Chabret (1888, II, 15-28), possiblement informat per Cebrián, de qui reconeix ser amic, fa un repàs dels antecedents: el descobriment d'aquestes ruïnes per Pla, la seua comunicació a Valcárcel, la posterior visita del cronista Ribelles i la seua publicació com a descobriment propi. Després passa a fer una descripció del lloc i de les ruïnes. La Muntanyeta (l'extrem oriental ?) tenia uns 60 x 40 m i uns 10 peus (3 m) d'altura. La part superior formava un altiplà de fàcil accés i el vessant meridional -un poc escarpa- era l'únic que tenia una lleugera capa de terra vegetal, que apareixia sembrada de restes pertanyents al monument que s'alçava en l'altiplà (edifici B). A continuació descriu un monument (edifici C) que no apareix en les descripcions anteriors i pos-

(7) Aquest camí que porta a la Casa Blanca, a la platja, actualment asfaltat, es coneix amb el topònim de la Calçada.

(8) Cortés, 1836, II, 143-144, s. u. "Aphrodisium"; 459-460, s. u. "Fanum Veneris". D'altra banda, l'autor fa d'aquest suposat temple l'escenari de les operacions de Viriat contra *Segobriga*, que com és normal en aquesta època redueix a *Sogorb*.

(9) L'autor remet a una veu "Fanum Veneris", on dona a entendre que tractarà amb extensió d'aquest lloc, però en aquesta (Madoz, 1847, VIII, 19, s. u. "Fanum Veneris") remet a la veu "Almenara".

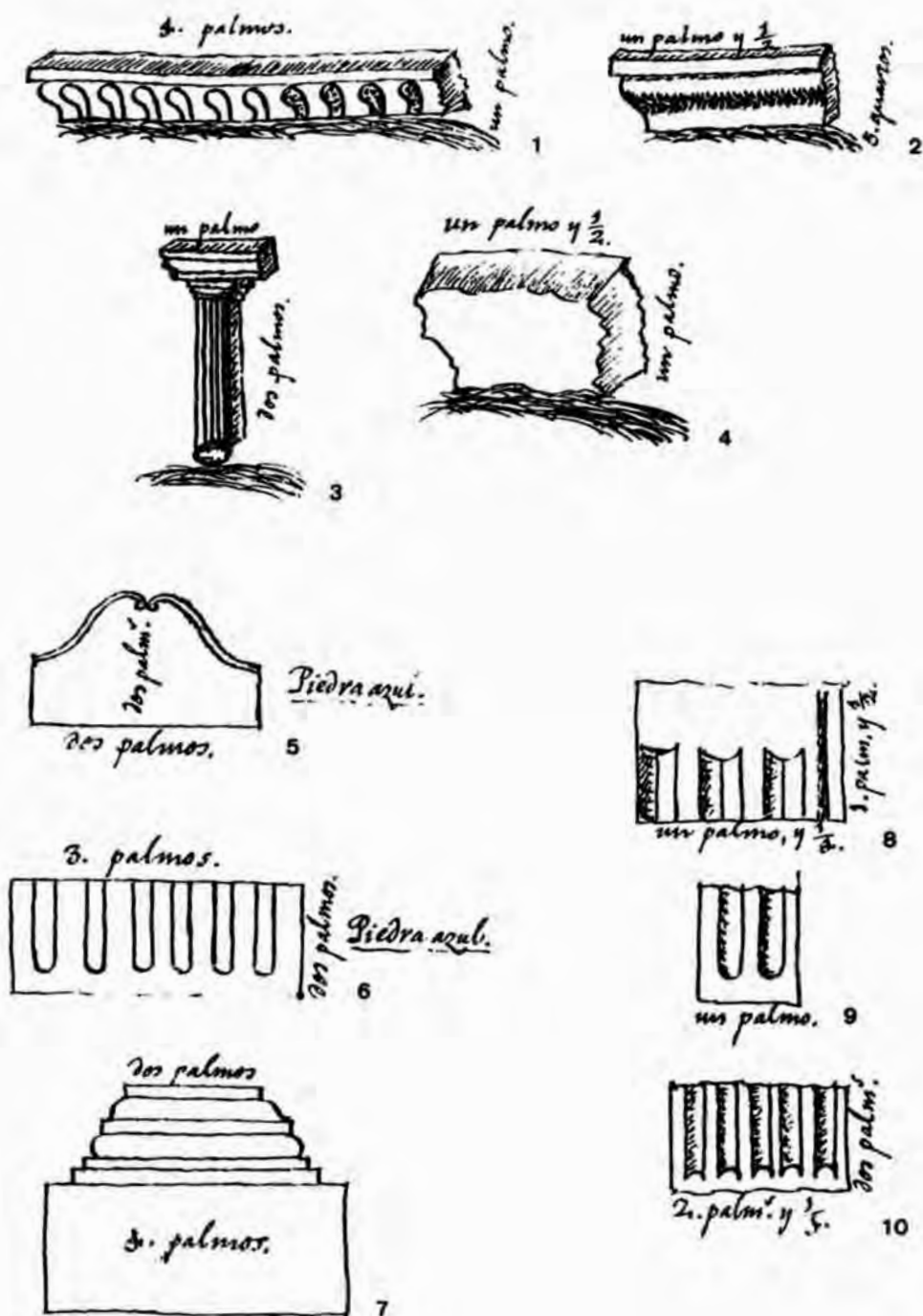

Figura 5.—Dibuixos de Ribelles (ms. 17): 1-4) Peces de marbre blanc: 1) Element de cornisa decorada; 2) Element motllurat, possiblement de cornisa llisa; 3) Columneta adossada; 4) Fragment llis de volta. Peces de calcària: 5) Element de calcària decorat amb una doble voluta; 6) Element de pilastra estriada; 7) Base d'una pilastra que servia de base a una creu; 8-10) Tres elements de pilastra estriada.

detalls d'interés omesos en aquells. En l'altre manuscrit (ms. 17, 24-29 i 670-672) descriu les inscripcions, fragments escultòrics i arquitectònics i monedes que s'hi havien trobat (fig. 5-6). Hi destaca la referència a la inscripció CIL II²/14, 694, quan diu que el rector capellà J. B. Figols "guarda en su poder una calavera de hombre que estaba detras de esta piedra, y una medalla de letras desconocidas que habia junto á ella".

En la rèplica de Pla (1821b) a Ribelles, aquell afegeix algunes notícies i consideracions d'interés referides fonamentalment a l'existència d'un port a les Llacunes, que suposa construït pels fenicis, i a la importància de les restes trobades pels voltants de la Muntanyeta:

"(...) se evidencia ser su hechura el dicho puerto de Almenara, (...) y en su consecuencia es muy verosímil que profundizarian y ensancharian el lago, y antes que esta operación construirian en el centro la torre que actualmente se ve de treinta palmos de elevacion bajo del agua y ocho que la cubren, que se fabricaria al parecer frente del canal, ó bien para defensa del puerto, ó para faro, (...) Para mayor aclaración de este punto quedan en pie fortísimos restos del pretil ó barbacana de aquel antiquísimo hormigon, (...) y el canal que se comunica con el mar, que aun de nuestro tiempo entraban los marineros del Grao de Valencia con sus lanchas (...).

(...) el capitan general de este reino de Valencia D. Francisco Javier Elío destinó una partida de presidiarios para que á las aguas que se derramaban del lago é inutilizaban aquella dilatada planicie hiciesen el mas oportuno desagüe. Con este motivo, y ofreciendo las ruinas del cerro del templo la piedra necesaria para la ereccion de una calzada, se hicieron en la parte septentrional de su cumbre excavaciones de veinte palmos de longitud, doce de latitud y tres de profundidad, y se descubrieron envueltos entre las ruinas varios huesos humanos, (...)" (7).

Ceán (1832, 47 i 77-78) segueix fonamentalment les notícies de Valcárcel -el manuscrit del qual degué consultar a la RAH- i hi situa una gran ciutat amb port i el temple de Venus esmentat per Polibi. Cortés (1836) (8) creu que aquest temple devia estar situat a Almenara i hi assenyala la troballa de "trozos de mármoles y columnas" i "varias inscripciones". Madoz (1845, II, 93, s. u. "Almenara") arreplega la identificació amb el *Fanum Veneris*, però sense fer esment de les ruïnes (9). Més endavant Boix (1865, 44), Miralles del Imperial (1868, 17 i 35), Llorente (1887, 260), Cuveiro (1891, 247) i Balbás (1892, 18 i 41-43) donen notícia dels vestigis i troballes del jaciment a partir de les notícies anteriors i de la seua identificació amb el *Fanum Veneris* de Polibi.

Chabret (1888, II, 15-28), possiblement informat per Cebrián, de qui reconeix ser amic, fa un repàs dels antecedents: el descobriment d'aquestes ruïnes per Pla, la seua comunicació a Valcárcel, la posterior visita del cronista Ribelles i la seua publicació com a descobriment propi. Després passa a fer una descripció del lloc i de les ruïnes. La Muntanyeta (l'extrem oriental ?) tenia uns 60 x 40 m i uns 10 peus (3 m) d'altura. La part superior formava un altiplà de fàcil accés i el vessant meridional -un poc escarpa- era l'únic que tenia una lleugera capa de terra vegetal, que apareixia sembrada de restes pertanyents al monument que s'alçava en l'altiplà (edifici B). A continuació descriu un monument (edifici C) que no apareix en les descripcions anteriors i pos-

(7) Aquest camí que porta a la Casa Blanca, a la platja, actualment asfaltat, es coneix amb el topònim de la Calçada.

(8) Cortés, 1836, II, 143-144, s. u. "Aphrodisium"; 459-460, s. u. "Fanum Veneris". D'altra banda, l'autor fa d'aquest suposat temple l'escenari de les operacions de Viriat contra *Segobriga*, que com és normal en aquesta època redueix a *Sogorb*.

(9) L'autor remet a una veu "Fanum Veneris", on dona a entendre que tractarà amb extensió d'aquest lloc, però en aquesta (Madoz, 1847, VIII, 19, s. u. "Fanum Veneris") remet a la veu "Almenara".

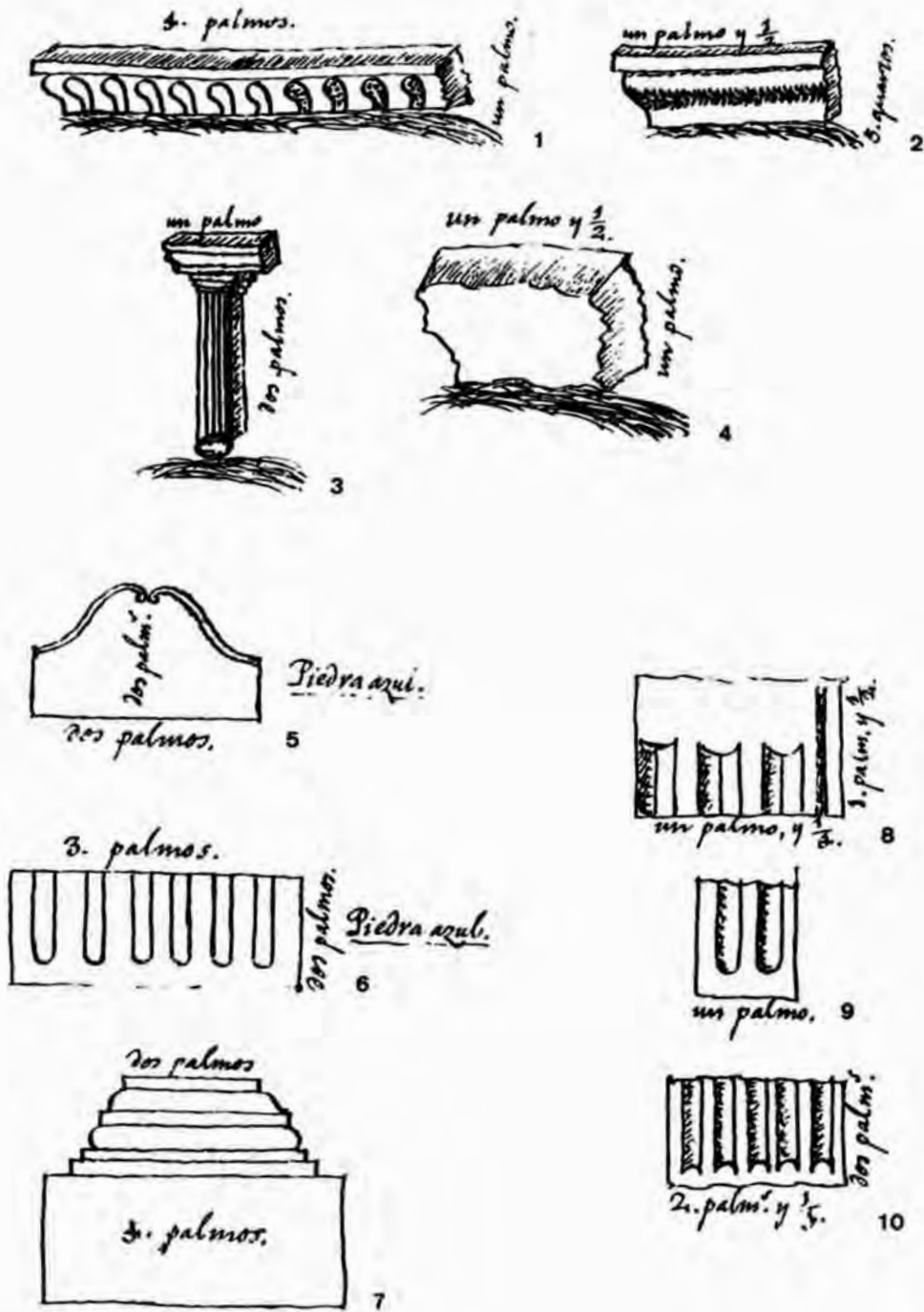
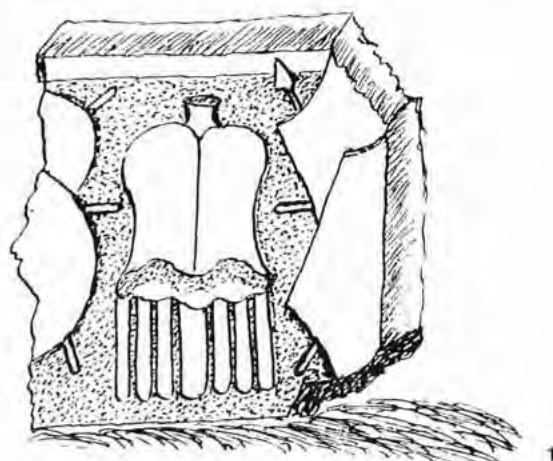

Figura 5.- Dibuixos de Ribelles (ms. 17): 1-4) Peces de marbre blanc: 1) Element de cornisa decorada; 2) Element motllurat, possiblement de cornisa llisa; 3) Columneta adossada; 4) Fragment lls de volta. Peces de calcària: 5) Element de calcària decorat amb una doble voluta; 6) Element de pilastra estriada; 7) Base d'una pilastra que servia de base a una creu; 8-10) Tres elements de pilastra estriada.

1

2

3

Figura 6.- Peces escultòriques: 1) Dibuix de Ribelles (ms. 17) del relleu d'armes; 2) Fotografia actual del relleu d'armes; 3) Dibuix de Ribelles (ms. 17) del relleu en forma de petxina.

siblement havia estat excavat per Cebrián (fig. 7, 1), i, en el costat sud d'aquest, situa el paviment corresponent a l'edifici (D) amb els pedestals descrit per Pla i Ribelles. Chabret reproduïx la base d'un dels pedestals amb inscripció i diversos elements arquitectònics (fig. 7, 3-5).

Sobre les activitats de V. Melchor Polo, propietari de les finques immediates a la Muntanyeta, explica que "ha verificado recientemente excavaciones en él, habiendo sacado muchísimos sillares (...) que ha aprovechado para formar las lindes de su propiedad. En cambio, la Comisión de monumentos de Castellón, (...) no se cuida de cerrarlas con una cerca, y ejercer alguna vigilancia para que no se destruyan las inscripciones ó se las lleve el que se le antoje. Con los miembros arquitectónicos que todavía se conservan entre las ruinas del templo, y los que vieron los antiguos escritores, no sería difícil hacer un estudio de reconstrucción de aquel monumento, que no carecería de interés".

Entre les darreres dècades del segle passat i les primeres del present, L. Cebrián Mezquita, que va ser metge d'Almenara (10), va estudiar aquestes ruïnes i va redactar una "Historia de Almenara", inèdita, el manuscrit de la qual coneixem a través de diferents autors i ha estat recentment localitzat per J. Corell. Llorente (1887, 261-262) esmenta per primera vegada la memòria de L. Cebrián quan afirma que aquest, en referir-se a les ruïnes trobades, "con mejor criterio en mi concepto, los considera vestigios de algún edículo sepulcral". També Chabret (1888, 22 i 25) fa referència a la monografia escrita per aquest autor i en reproduïx la planta dels monuments que havia estudiat (fig. 7, 2). D'altra banda, segons arreplega Alcina (1950, 95 i 101), que tingué oportunitat de consultar-la, Cebrián va acompanyar Schulten en la visita que aquest va realitzar al recinte murat del Punt del Cid. Cebrián va realitzar excavacions en el jaciment, però entre els seus papers no hi ha més que algunes referències aïllades i no una memòria específica. També, gràcies a les seues notes, sabem dels treballs que hi va realitzar l'aleshores propietari del terreny, V. Melchor Polo, que per fer els seus horts de tarongers a la vora dels Estanys va extraure tota la terra del vessant meridional de la Muntanyeta, operació en què va trobar diverses sepultures, carreus i nombrosos objectes ceràmics, tot malauradament perdut.

Inicialment Paris (1903, 46, nota 1, fig. 15) esmenta el capitell jònic reproduït per Chabret, i més endavant descriu el jaciment -que havia visitat- seguint aquest (Paris, 1921, II, 137-139, pl. XXXVI). El monument descrit per Chabret (edifici C) li sembla més bé una església cristiana que un temple pagà. Quant al capitell jònic que reproduïx Chabret, el va veure a casa de Cebrián. La seua impressió sobre l'estat de conservació del jaciment és prou negativa, puix el considera un "lamentable exemple d'abandonament i de barbàrie", una "trista expressió de vandalisme".

Huguet (1913) esmenta, entre els fons de l'antic Museu Provincial de Castelló, un capitell trobat prop d'Almenara l'any 1868 per E. Boscá (Codina, 1946, 40, núm. 137). En aquesta època, el mateix Huguet (en Sarthou, s/a, 199-201) reproduïx una fotografia del cim est de la Muntanyeta, on es veuen ruïnes d'una construcció i la base d'una pilastra estriada (fig. 7, 6), i afegeix que només es veu "un capitel dórico, que no acusa gran pureza de stilo, y algunos paredones, escalinatas y cimientos de mamposteria". Sarthou (s/a, 742-745) diu que només va poder veure un tros de mur d'1 m d'alçària, l'esmentada base de pilastra i restes d'una escalinata encarrats al sud; d'altra banda, diu que J. Peris es va portar a la seua biblioteca de Borriana, a mitjan de 1913, "uno de los remates de columna cuadrada", la base de pilastra abans esmentada.

(10) Lluís Cebrián i Mezquita (València, 1851-1934), va ser també polític, historiador i escriptor. Fundador de "Lo Rat Penat" (1878) i destacat valencianista, va ser nomenat cronista de la ciutat de València el 1911 (s. u. "Cebrián i Mezquita, Lluís", GERV, 3, 1973, 138).

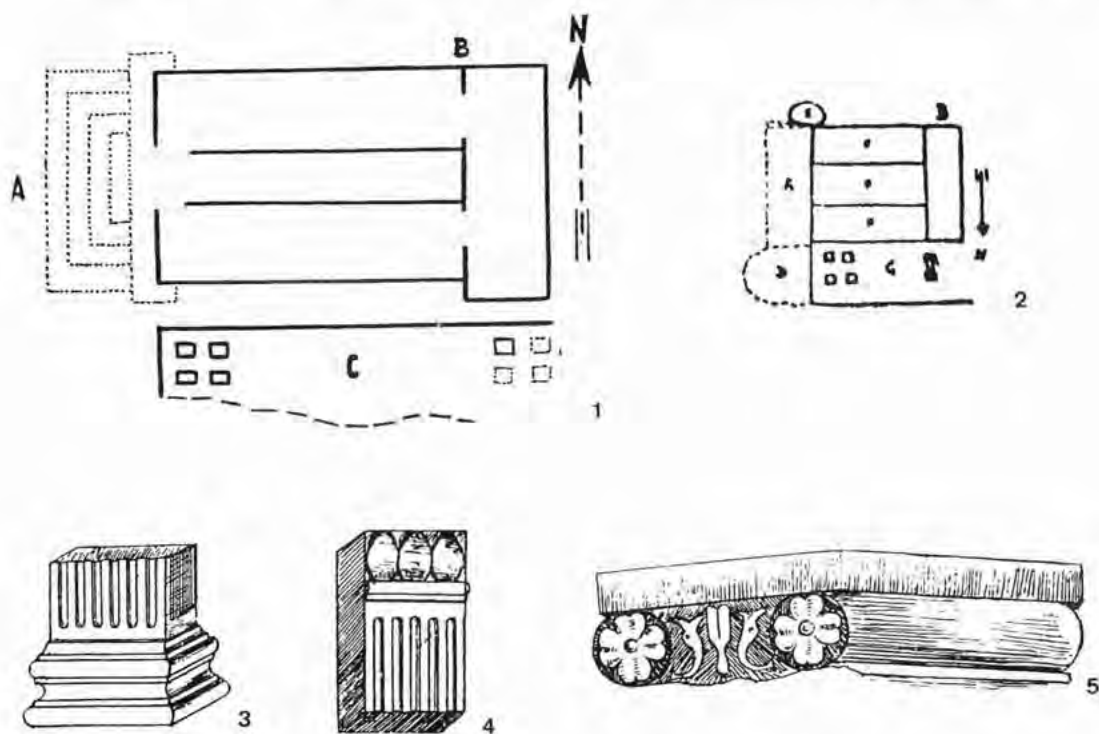

Figura 7.— 1-5) Dibuixos de Chabret (1888): 1) Croquis de la planta de l'edifici C segons Chabret; 2) Croquis de la planta dels edificis C i D segons Cebrián; 3) Base cantonera de pilastra; 4) Capitell de pilastra; 5) Capitell jònic figurat. 6) Fotografia de Sarthou (s/a) amb les ruïnes del cim est de la Muntanyeta dels Estanys.

En un treball sobre Almenara en el segle XVI, Roig (1922, 282) assenyala que al cim de la Muntanyeta es veien les ruïnes de l'antic temple de Venus Afrodita. Puig i Cadafalch (1934, 111) es fa ressò de l'existència d'aquestes ruïnes i interpreta que es tractava d'un temple al qual es refereix la inscripció CIL II 6057, on figura la dedicatòria d'*Attis Endymion*, qui l'hauria pagat amb els seus diners.

Més endavant, García y Bellido (1947) segueix Pla y Cabrera i interpreta literalment la descripció de Polibi. Basant-se en el croquis de Chabret, creu que es tracta d'un temple itàlic de tres cel·les que tal vegada podia datar-se en el segle II aC o poc més tard; tanmateix, reconeix que la nau transversal que apareix en la capçalera i comunica les altres tres paral·leles no és un element propi dels temples itàlics, però podria tractar-se d'una mena d'*adyton* com el que apareix en alguns temples grecs de Sicília. Més endavant (García Bellido, 1960, 591), encara cita les ruïnes d'un petit temple, prop del qual han aparegut dedicatòries a Venus.

En 1949 Alcina va realitzar uns treballs sobre el jaciment, a partir dels quals va redactar un informe prou clarificador de les característiques i importància d'aquest conjunt monumental (Alcina, 1950). Aquest autor va centrar el seu estudi en tres aspectes fonamentals: la revisió de les notícies proporcionades per la bibliografia, per a la qual cosa va localitzar i consultar la documentació inèdita de Cebrián, que aleshores conservava L. Herrero; l'anàlisi de les fonts clàssiques per tal de veure si era justificada la reducció del temple de Venus esmentat per Polibi; i l'actuació sobre els diferents conjunts de ruïnes amb la finalitat d'identificar el suposat temple i contrastar la documentació arrellegada amb les notícies anteriors. En la seua descripció esmenta tres grups diferents de ruïnes (fig. 2, 2). En el cim més elevat, el de ponent, es veia la planta ben conservada d'una primera construcció (edifici A). En el cim oriental, de menor altura, hi havia un segon grup de ruïnes, molt arrasades i sense dibuixar una planta clara (edifici B). En el vessant meridional d'aquest segon cim hi havia un tercer grup, que va identificar amb el monument esmentat en la bibliografia (edifici C) i va estudiar més detingudament (fig. 8).

Com a conclusions de major interès, Alcina creu probable l'existència d'un port al voltant del qual es desenvoluparia una petita població comercial. Quant al monument, planteja tres hipòtesis: 1) Que es tracte veritablement del temple de Venus esmentat per Polibi: després d'analitzar els arguments a favor i en contra (distància a Sagunt, possible campament, etc), conclou que no és probable, fonamentalment perquè l'edifici excavat conté sepultures i, per tant, no és un temple. 2) Que siga un mausoleu: la inscripció de caràcters monumentals citada per Ribelles podia estar situada en l'entaulament; a més, a Sagunt es coneix un monument dedicat a la família dels *Sergii*; els pedestals existents sobre el paviment contigu al monument podien ser ofrenes situades davant l'entrada del mausoleu. I 3) Que es tracte d'un temple romà reutilitzat posteriorment pels cristians, amb l'únic suport de la ceràmica medieval trobada. Finalment, tot i que considera més versemblant la segona, conclou que només una excavació completa del jaciment permetria donar llum sobre la qüestió de la funcionalitat del monument.

Fletcher i Alcácer (1956) i Bru (1958 i 1963) van fer una síntesi de totes les notícies d'interès, entre les quals aquest esmenta la troballa de tesselles de mosaic (11). L'Estany Gran va ser objecte d'una prospecció submarina l'any 1958 en què es va comprovar l'abundància de ceràmica romana i medieval al seu fons (fig. 9), així com les restes del mur de contenció i de la suposada torre

(11) Fletcher i Alcácer, 1956, 147, 149, 151, 153, 156 i 158; Bru, 1958, 159-160; Bru, 1963, 154, 159, 174, 187, 207 i 214.

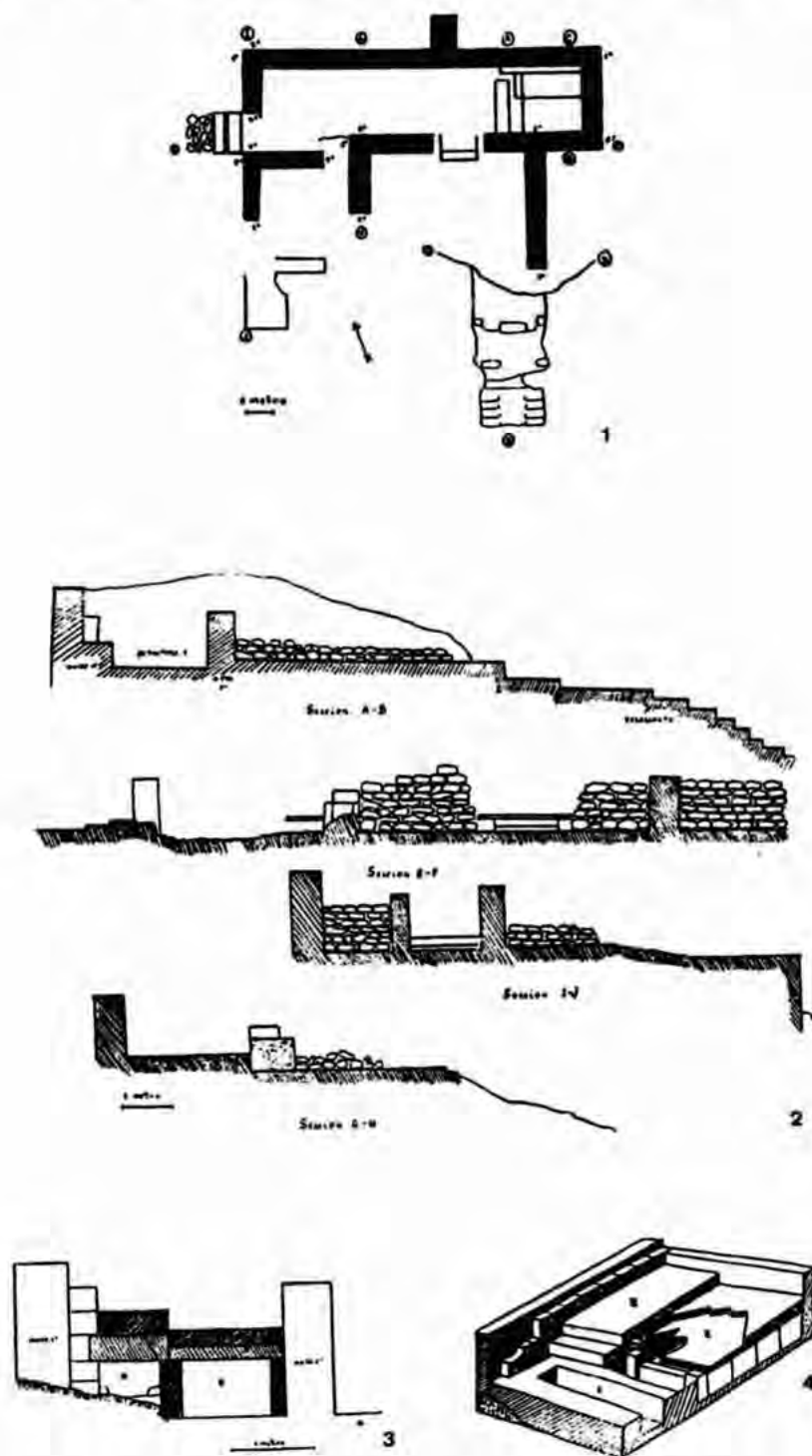

Figura 8.- Croquis d'Alcina (1950): 1) Planta de la part excavada del monument C; 2) Seccions d'aquest; 3) Secció de la cambra funerària; 4) Perspectiva de la cambra funerària amb les tres tombes.

(Martín, 1971). Fletcher i Tarradell van prospectar el jaciment en diverses ocasions des de 1958 i al llarg dels anys seixanta (12). L'any 1959 els membres del *Centro Arqueológico Saguntino* van realitzar una visita al jaciment (Anònim, 1959), on van identificar les restes d'un segon monument de menors dimensions que també consideraven un temple i van traslladar algunes peces al museu de Sagunt. D'aquests, Cueco (1960, 10), que segueix Chabret, va centrar les seues exploracions en les notícies sobre el mur existent a la vora de l'Estany Gran i la suposada torre que hi havia enmig d'aquest. També en aquest any Schulten (1959, 400-401 i 410) fa referència al temple de Venus en relació amb el suposat campament dels Escipions que situa al Punt del Cid.

El segon i darrer dels treballs monogràfics que tracten amb extensió sobre el jaciment és el de Mesado (1966), que el va visitar l'any 1965, abans de la seua destrucció parcial per una pedrera (13). Després de resumir la historiografia sobre el jaciment, es va centrar igualment en l'edifici C, del qual va fer una acurada descripció i va plantejar les possibles interpretacions sobre la seua finalitat. També va arregar la notícia de la darrera transformació l'any 1961 de la zona situada al sud de la Muntanyeta, quan es van desfer les restes d'una necròpolis. Finalment, recull els elements arquitectònics coneguts i altres restes arqueològiques d'importància (fig. 10-12).

En una monografia local, Durá (1972, 17 i 25-27) fa una síntesi de les troballes i de la identificació de les ruïnes amb el temple de Venus. L'autor segueix fonamentalment Chabret i incorpora les notícies sobre els treballs d'Alcina i Mesado, sense afegir més informació.

Amb posterioritat, Aranegui (1976, 12; 1988, 63-65; 1992, 67-68) ha tractat del jaciment en relació amb la problemàtica del port de Sagunt i el santuari de Venus. Hi destaca el caràcter funerari de l'epigrafia d'Almenara i dels seus monuments, així com la seua ocupació tardana i medieval. Quant a la inscripció on apareix la menció a Venus, considera que està mal llegida i que no pot utilitzar-se com argument per localitzar-hi un temple dedicat a aquesta deessa.

Pel que fa als treballs més recents, Gorges (1979, 244) el va incloure en la seua relació de vil·les romanes. Posteriorment, Llobregat (1980, 107-108) i Abad (1985, 357 i 359; 1986, 166) n'han fet referència en estudis generals sobre la història i l'art del País Valencià. El mateix Abad (1982, I, 115) i Monraval (1992, 44) han arregar la notícia sobre la troballa d'estuc pintat. Corell (1986) va reprendre la hipòtesi de la seua identificació amb un santuari dedicat a Venus i en va recopilar l'epigrafia (Corell, 1989). En aquest camp, Alföldy (CIL II², 130) ha publicat un resum sobre la problemàtica del jaciment i tota la seua epigrafia. En els darrers anys, he preparat una sinopsi del jaciment (Arasa, en Aranegui, 1996, 111-112), l'he esmentat en un article sobre les comarques septentrionals del litoral valencià entre els segles IV i VI (Arasa, 1997, 1153) i he donat a conèixer un avanç de les consideracions desenvolupades en el present treball (Arasa, 1998a) (14).

2. DESCRIPCIÓ DEL CONJUNT

La Muntanyeta dels Estanys tenia una forma allargada, amb dos cims, un ritual a l'oest de major dimensions i altura i vessants més pronunciats, i l'altre a l'est més reduït i de menor altura

(12) Pla, 1960, 223; Pla, 1963, 56; Pla, 1968, 71.

(13) Vull expressar a Norbert Mesado el meu agraïment pel fet d'haver-me facilitat la documentació fotogràfica de l'any 1965, que per raó de ser la darrera obtinguda abans de la destrucció de la Muntanyeta resulta de gran valor històric.

(14) Vegeu altres referències al jaciment en Castelló, 1970, s. u. "Almenara", *GEC* I, 641; i Pla, 1973, s. u. "Almenara", *GERV*, I, 200.

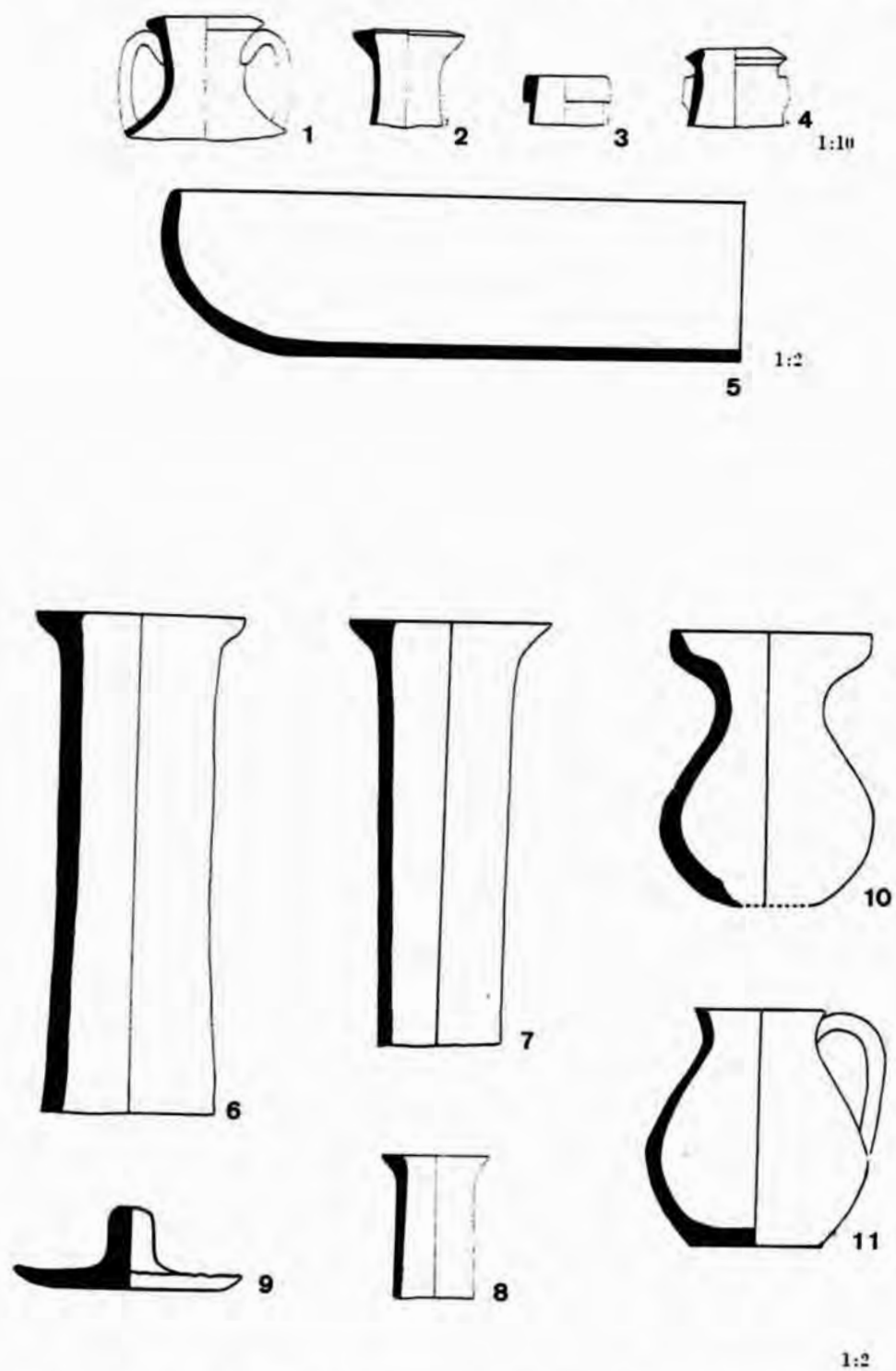

Figura 9.- Dibuixos de Martín (1970) de les peces ceràmiques recuperades en les prospeccions submarines.

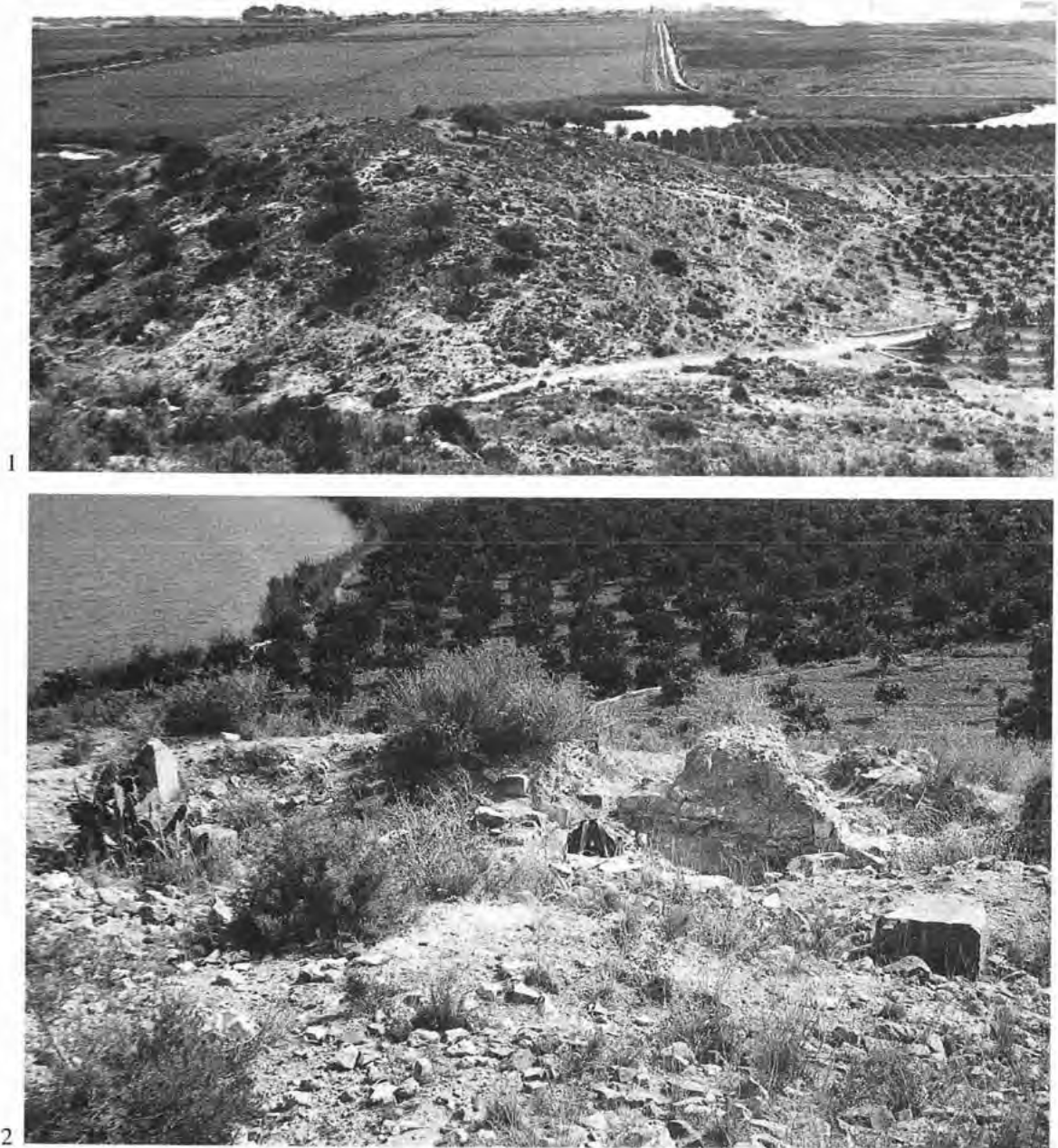

Figura 10.— Fotografies de Mesado (1966): 1) Vista de la Muntanyeta, amb els Estanys al fons;
2) Sector nordest del monument C.

1

2

**Figura II.- Fotografies de Mesado (1966): 1) Sector nordoest del monument C;
2) Cambra funerària del monument C.**

Figura 12.- Fotografies de Mesado (1966): 1) Capitell de pilastra que es trobava en casa de J. Peris (Borriana); 2) Element de cornisa reutilitzada en l'edifici C.

que s'alçava sobre els Estanys (fig. 3, 2). En l'actualitat només es conserva el vessant meridional del cim oest i la part baixa d'aquest en el cim est, on encara es poden veure alguns murs i carreus de les estructures esmentades per la bibliografia. La resta ha estat destruïda per les obres d'una pedrera, paralitzades ja fa anys.

En les primeres referències al jaciment s'esmenten unes grans carrilades que pujaven pel vessant nord del collet que unia la Muntanyeta amb la Muntanya Blanca, el següent graó de la serra cap a l'oest. Pla (1821a, 13) les descriu de la següent forma: "(...) los grandes carriles que se ven socavados en peña viva en las faldas de aquellos montes, que siguen hasta el mismo borde, que al cabo de tantos siglos que está sin curso su tráfico y comercio se conservan profundos y permanentes, (...)". Quan Mesado (1966, 192, nota 16) les va veure l'any 1965 tenien una longitud de 10 m i una fondària màxima de 50 cm. Com la via Augusta passa a 1,5 km cap a l'ONO, és molt possible que el jaciment hi comptàs amb accessos propis, tal vegada en ambdós sentits. Però aquestes carrilades, possiblement excavades i no conseqüència única del pas dels carros, també poden trobar explicació en l'existència d'un camí que comunicava el sector septentrional -on també s'han trobat restes- amb aquesta zona, ja que el pas no podia efectuar-se per la vora dels Estanys per arribar aquests fins a la vora de la Muntanyeta.

El lloc fou ocupat per un assentament almenys en el període Ibèric Final. Ribelles i Pla esmenten la troballa de monedes ibèriques i consulars. Posteriorment, Alcina esmenta la troballa d'alguns fragments de ceràmica ibèrica amb "decoración rojiza geométrica muy vulgar: enrejado, círculos concéntricos, etc". Mesado (1966) hi va realitzar una intensa prospecció, en la qual va trobar algunes restes ibèriques en els aterraments que van desemboscar la part baixa de la Muntanyeta. Entre els materials trobats esmenta part d'una possible *falcata* i dues monedes republicanes. En les nostres prospeccions hem pogut trobar dos fragments d'àmfora republicana d'origen campà, un a l'extrem est i l'altre a l'oest del cim oriental. També se'ns ha comunicat la troballa de dues monedes d'*Arse* en la part oest de la Muntanyeta. Aquestes restes permeten assenyalar l'existència d'una primera ocupació que pot datar-se almenys entre el segle II i la primera meitat de l'I a C (Arasa, en premsa a).

Sobre la importància de les restes, Pla (1807, 25-26) assenyala inicialment: "(...) Su contorno está quaxado de vestigios de paredes antiquísimas, (...), cornisas, (...)". Més endavant torna a repetir (Pla, 1821a, 10): "Todo su contorno está lleno de vestigios de paredes romanas, (...)". Però Pla (1821b, 4-5) explica que les restes no sols es trobaven a la Muntanyeta: "Asimismo es otra prueba nada equívoca la grande poblacion que ocupaba no solo la extremidad del monte que lamen las aguas del lago, y en que estaba el templo de Venus, sino tambien gran parte de la antigua llanura oriental, en que se encuentran á cada paso ladrillos sepulcrales, fragmentos de vasos purpúreos, anforas y otros vasos de alfareria gruesa, que con dificultad se hallará igual muchedumbre en ninguna parte del reino en tan corto espacio tantos restos de antigüedad (...) Lo cierto es que los naturales del pais trabajando en sus labores encuentran continuamente ramales de paredes enteras; (...) que todo anuncia haber existido allí una ciudad opulenta".

Al seu torn, Ribelles (1820, 221-222 i 228) també parla de l'abundància de les restes: "Tiene por todos lados sembrada la superficie de restos de pavimentos antiquísimos, (...)". A continuació afegeix: "(...) á espaldas de este cerro hubo en tiempos antiguos una grande poblacion, como lo evidencian los fragmentos de tinajas, anforas, ladrillos, tejas y barro saguntinos que cubren la tierra en la extension de un cuarto de legua (1,3 km)", tal vegada la ciutat de *Cherronessos* esmentada per Estrabó. En un dels seus manuscrits (ms. 17, 26) en què parla del

monetari del capellà J. B. Figols, explica: "Todas han sido halladas en las referidas ruinas, y en otras de mayor extension que se ven entre Almenara y la Llosa á la parte septentrional del Collado". Laborde (1811) afegeix que "al costat de l'estany, hom veu altres ruïnes que testimonien l'extensió de l'antiga ciutat".

Pel que fa a les troballes ceràmiques, Pla (1807, 25-26; 1821a, 10) parla de "trozos de urnas sepulcrales, (...) barros y ánforas" i de "fragmentos de urnas, (...) de anforas cinerarias, vasos purpúreos, ladrillos sepulcrales". Ribelles (1820, 221-222) esmenta "tinajas, anforas, barros saguntinos y ladrillos sin cocer de varias figuras y dimensiones"; en un dels seus manuscrits (ms. 81, 757-765) esmenta la troballa d'una "amphora cineraria destrozada de piedra cenicienta" i de "ladrillos sin cocer de varias dimensiones y tamaños, habiendo algunos hasta de 6 y 7 dedos de gordos". Valcárcel (1852, 18) parla de "ánforas y vasos de barros saguntinos". Alcina (1950, 110-111) indica que la terrissa medieval era abundant i la romana escassa; d'aquesta va trobar alguns fragments de *terra sigillata* i gran quantitat de *tegulae* i *imbrices*, alguns amb marques digitals. A més va trobar alguns fragments de vidre, claus i grapes metàl·liques. De les prospeccions subaquàtiques de l'Estany Gran del 1958 (Martín, 1971, 97-98) es van recuperar diverses peces ceràmiques d'època romana (fig. 9), entre les quals hi havia fragments d'àmfores (núm. 1-4), un plat de TS Africana (núm. 5), tres tubs ceràmics (núms. 6-8), un opèrcul (núm. 9) i dos petits recipients (núm. 10-11). L'estiu de 1970 s'hi van realitzar noves prospeccions subaquàtiques en què es va recuperar almenys un plat de *terra sigillata* sudgàl·lica (Durá, 1972, 26), conservat en l'actualitat al Museu Arqueològic de Borriana.

Aquestes referències ens indiquen clarament que al voltant de la Muntanyeta hi havia un important assentament. Tanmateix, els darrers treballs en el jaciment van proporcionar escasses troballes de material mòble, si ens atenem a les referències d'Alcina i Mesado. Nosaltres hem pogut comprovar l'extensió de les restes pels bancals situats al sud de la Muntanyeta i la presència de ceràmiques romanes en la petita altura situada al nord de l'Estany Gran, a l'altre costat de la carretera de la platja, que possiblement és el lloc indicat per Ribelles. Entre les restes trobades, a més de material ceràmic de construcció (*lateres*, *tegulae*, *imbrices*), cal destacar la presència d'escassos fragments de TSH, TSA A i D, ceràmica comuna i més nombrosos d'àmfora, entre els quals es poden distingir alguns de procedència africana. D'altra banda, les prospeccions per la zona on devia estendre's la part residencial han permès trobar una tessella de pasta vítria de color blau que confirma l'existència de paviments mosaics d'*opus tessellatum* (Arasa, 1998b, 221). Aquestes tesselles s'utilitzen tant en els mosaics polícroms, com en mosaics bícroms per a realçar detalls de les figures.

La troballa de diversos elements d'almàssera resulta fonamental per determinar la pràctica d'activitats pròpies d'un assentament rural. Segons Pla (1821a, 13-14), "a menos de medio cuarto de camino, a la parte oriental del templo de Vénus, encontré cubierto de tierra un rollo de piedra azul de mas de 500 arrobas de peso (más de 5 tones) con sus muescas laterales para el encaje de las vigas, que lo levantan para la compresion de la oliva (...)". Més endavant afegeix la troballa d'altres dos contrapesos: "En el mismo campo encontré otra piedra, que consideré de igual peso de la otra, pero de figura cuadrangular, con sus dos grandes muescas, que es la libra segun aqui se explican ó el contrapeso. A la falda del montecillo hay un trozo de otra piedra de igual configuracion que la primera, y será como una cuarta parte de su todo (...)". Finalment, Alcina (1950, 108, fig. 10) esmenta, també al vessant de la Muntanyeta, una base de premsa que reproduïx en una fotografia i atribueix amb dubtes a una base de columna. La descripció d'aquestes peces

s'adiu amb la tipologia dels contrapesos i bases de premsa (cf. Brun, 1986), dels quals s'han trobat diversos exemplars en nombroses vil·les del territori de Sagunt, com ara la Torrassa (Betxí-Vila-real) (Doñate, 1969, 224 i 232, fig. 19, núm. 57, làm IV).

Quant a les necròpolis, gràcies a Chabret (1888, I, 24, nota 2) i a les notes de Cebrián consultades per Alcina (1950, 119) sabem que a la darrerria del segle XIX l'aleshores propietari de les finques immediates a la Muntanyeta, V. Melchor Polo, va extraure tota la terra del vessant meridional per fer els horts de tarongers situats a la vora dels Estanys, operació en què va trobar diverses sepultures, carreus i nombrosos objectes ceràmics, tot malauradament perdut. El propi Cebrián va excavar en aquesta zona altres tombes semblants sense trobar cap aixovar. Resulta impossible adscriure aquests enterraments a les èpoques romana o medieval. També Alcina va arregar una notícia sobre l'aparició de tombes fetes amb *tegulae* disposades en doble vessant en un dels horts de tarongers pròxims als Estanys. Finalment, Mesado (1966, 192-194) recull la notícia sobre la darrera transformació, l'any 1961, de la zona situada al sud de la Muntanyeta, un camp de garroferes que s'estenia als dos costats del Camí de Tallola que es van arrancar per a la instal·lació de regadiu (tarongers). L'acció del tractor va destruir nombrosos enterraments coberts amb una llosa, entre els quals apareixien ferros quasi desfets.

Segons Pla (1821a, 13-14), en el contrapés d'almàssera trobat cap a l'est de la Muntanyeta descansaven alguns enterraments, "pues encontré pegados en la misma muchos de sus ladrillos sepulcrales, y una redomita de bronce ó lacrimatorio, y dentro una tortita petrificada, (...); al arrancamiento ó raíz del cuello, tiene dos asas con un pedacito de cadena de bronce cada una, la que entregué al mismo Cura, y posee con mucho aprecio por ser un monumento de los mas raros de la antigüedad". Coneixem aquesta peça gràcies a la reproducció de Valcárcel (1852, 19, làm. 46, núm. 272) (fig. 4, 3). Es tracta d'una botella de cos esfèric, coll estret i vora recta. És una forma assimilable a la tipologia de la vaixel·la metàl·lica tardo-romana que no arrega Palol, però que compta amb un paral·lel aproximat en l'aixovar de la tomba I de la necròpolis de Fuentespreadas (Caballero, 1974, 138 i 141-142, núm. 2, fig. 35, 2), que l'autor denomina tipus 11 com a continuació de la classificació de Palol, i es data en el segle IV. Fuentes (1989, 155) assenyala que en realitat aquesta peça ha de considerar-se com una variant del tipus 10 (lecit) de Palol (1970, 233, fig. 11) (15). Així, doncs, la peça d'Almenara possiblement té una cronologia semblant i pot situar-se en la fase tardo-romana de la vil·la.

D'altra banda, Pla (1807, 34) esmenta "varias clavijas y clavos de bronce, que algunos existen en poder del expresado Cura Párroco". En un altre lloc (Pla, 1821a, 11) explica que es tracta de "16 clavos, ó bien sean pernos romanos de bronce torneados de figura de tocho cabe-teado á entrambos extremos, unos de bellotas con filetes, otros redondos con cuatro cordones, ó trenzas á la romana, y otros de forma de cascabel piramidal afiligranado, algunas planchas de plomo y de hierro, pero tan envejecido, que apenas parece serlo: uno y otro entregué al señor Cura, que con mucho gusto y aprecio lo posee" (fig. 4, 5-7). Valcárcel (1852, 19, làm. 46, núm. 274-276) reproduceix tres dels suposats claus de bronze que considera ornaments de dona.

Tota la zona fou objecte d'una intensa reocupació, possiblement des de l'Alta Edat Mitjana. Així ho indiquen la reutilització dels edificis, amb les consegüents reformes interiors, l'abundant

(15) Palol recull tres exemplars d'aquest tipus procedents d'Hornillo del Camino (Burgos), Tarancueña (Sòria) i Ventosa de Pisuerga (Palència). Crec, amb Caballero, que veritablement les diferències entres aquests exemplars i els de Fuentespreadas i Almenara justifiquen la seua adscripció a tipus diferents.

ceràmica medieval trobada per tot arreu i els nombrosos enterraments descoberts. Possiblement d'aquesta època eren els enterraments coberts amb una llosa destruïts en la darrera transformació soferta per la zona de l'any 1961. En el tall existent al peu de la Muntanyeta sobre el primer d'aquests camps, Mesado encara va poder veure tres d'aquests enterraments.

Respecte als Estanys, Pla (1821a, 13) hi va identificar un port que atribueix a època fenícia: "El estanque ó lago, que casi lame el montecillo del templo de Vénus, se divide en tres ramos ó estanques; y el del centro tiene casi en su comedio un resto de torre de piedras sillares, que conserva 28 palmos (6,3 m) bajo del agua, y diez desde su superficie hasta la cara de ella. Habiendo calado en muchísimas partes de los tres estanques, hallé de profundidad ó mayor fondo 40 palmos (9 m) de agua. En el espacio de 20 palmos (4,5 m) valencianos, observé en el borde de los estanques que lame el montecillo indicado en forma obtusa fortísimos restos de barbacana ó pretil de hormigon antiquísimo, por cuyas circunstancias no dudaré afirmar que fue puerto y obra de los Fenicios, (...)".

En un croquis dels Estanys, Valcárcel situa el mur de formigó a mode de malecó i la suposada torre. Cuelo (1960) va centrar les seues exploracions en les notícies sobre el mur existent a la vora de l'Estany Gran i la suposada torre que hi havia enmig d'aquest. Ambdós elements tenien més de 4 m d'alçària; la torre tenia 1,75 m de diàmetre i al seu voltant hi havia una gran quantitat de carreus amuntegats; a la vora oest d'aquest estany va reconèixer una alineació de carreus que formaven un mur de contenció de més de 100 m de llargària, a trams ensulsi i esmotxat. En les prospeccions submarines realitzades l'any 1958 es va poder confirmar l'existència d'aquest mur, fet de pedra seca amb carreus de dimensions regulars, que arriba a una profunditat de 5 a 7 m; en el centre d'aquest estany es va localitzar un amuntegament de carreus de factura semblant i forma circular, amb un diàmetre en la base de 8-10 m i d'uns 3 m en la part superior (Martín, 1971, 96-97). L'estiatge d'anys de sequera com el 1994 ha permès observar-lo directament (16).

L'existència d'aquests elements resulta inqüestionable i denoten una forta antropització d'aquest espai aquàtic en l'antiguitat. La interpretació que pot fer-se del mur és senzilla: si la zona residencial s'estenia als peus de la Muntanyeta, en la terrassa existent a la banda oest de l'Estany Gran, sembla lògic que els propietaris de la vil·la volgueren assegurar el terreny sobre el qual s'assentava i controlar les crescudes de la llacuna mitjançant la construcció d'una mena de dic. Quant a l'amuntegament de blocs existent al centre d'aquest estany, l'anomenada torre, l'explicació més raonable sembla considerar-la una mena d'*insula* artificial, la base de substentació d'una petita terrassa o potser d'una construcció que, amb una finalitat recreativa, van construir els propietaris. Per l'emplaçament de la vil·la a la vora d'aquest estany, creiem molt possible que l'aprofitàs a mode de *lacus*.

(16) Segons arreplega Alcina (1950, 120), la tradició popular diu que en el lloc on avui dia es troben els Estanys hi havia en un temps el poble de la Llosa, que fou negat per les aigües, per la qual cosa els seus habitants hagueren de fugir a un lloc situat més a l'interior, on actualment es troba. L'antic poble va quedar davall les aigües, i diuen que en els dies clars es pot veure encara el campanar, afegint alguns que la nit de Sant Joan se senten tocar les campanes.

3. ELEMENTS ARQUITECTÒNICS I DECORATIUS

Molts dels elements arquitectònics decorats que s'esmenten no tenen una procedència clara o no s'especifica on foren trobats. D'altres, en canvi, s'indica el lloc on es conservaven. Així, a la Torre del Mar, "que se fabricó en el reinado del Emperador Carlos V" i "mináron los ingleses á 7 de Junio de 1801", segons Pla (1807, 33) es va trobar "una inmensa porcion de piedras azuladas sillares del mismo tamaño y disposicion de las encontradas en el montecillo de las excavaciones, que patentizan ser unas y otras de una misma fábrica. Las pilastras y otros fragmentos del Templo antiguo se han invertido en la reedificacion de la Torre, que vi concluir" (17).

Al principi del segle XIX, el Capità General F. X. Elío va realitzar unes excavacions en la part septentrional de la muntanya en què es van trobar nombroses peces. Segons Ribelles (1820, 223-224), aquestes excavacions tenien unes dimensions de 20 x 12 x 3 vares (18,2 x 10,9 x 2,7 m). Les dimensions que dona Pla (1821b, 6) són prou més reduïdes, de 20 x 12 x 3 pams (4,5 x 2,7 x 0,67 m).

La capella nova del convent de la població fou bastida amb materials procedents de la Muntanyeta; segons Pla (1807, 26), "la mayor parte de la obra (de la Capilla de nuestra Señora del Rosario, que están construyendo) es de piedras sillares de un color azulado de las consabidas excavaciones" (18). Fou tanta la pedra transportada, segons Figols, que ocupava tota la plaça.

Ribelles (ms. 17, 24) descriu i reproduïx tres elements de pilastra conservats en les parets de l'Ermita de Sant Joan d'Almenara (19), que es trobava prou allunyada de la Muntanyeta dels Estanys, de manera que no és segur que aquestes peces foren transportades des d'aquest jaciment, encara que ho considerem probable.

Segons Pla (1821b, 5), "otras muchas piedras labradas que se ven frecuentemente por las calles en paredes, umbrales y poyos de la villa, son del mismo monte del templo".

També en l'excavació del Punt del Cid, la muntanya pròxima on hi ha una gran fortificació alto-medieval, es van trobar diversos carreus i fragments motllurats de pedra calcària que deuen tenir la mateixa procedència (Arasa, 1980, 229).

Els elements arquitectònics decorats són nombrosos i deuen pertànyer a diferents monuments i ambients, tot i que no resulta fàcil atribuir-los a algun en particular. Els repassarem a continuació:

Pla (1807, 34) explica que en las ruinas de la Torre del Mar "se halláron algunas pilastras istriadas, y una con su capitel bien entendido, la llave de un arco toral". En un altre lloc (Pla, 1821a, 10-11) esmenta la troballa "de pedestales, de columnas istriadas, molduras del gusto griego y romano, de volutas ó espiras con su sistelo y rosa, de cornisas, y (...) tres basas enteras de piedra azul saguntina de grandor de cuatro palmos por banda (90 cm) (...). Al declive del montecillo encontré una llave de arco toral de mármol blanco (...)". Entre altres peces que guardava el rector d'Almenara hi havia mitja voluta de marbre, possiblement d'un capitel jònic, que li havia regalat el Capità General del Regne D. Domingo Izquierdo (Pla, 1821b, 4). D'altra banda, en l'excavació

(17) Al costat d'aquesta torre, a la qual fa referència Escolano (1611, 558), es va alçar una ermita dedicada a la Mare de Déu de la Torre, que va ser destruïda pels anglesos en la mateixa acció (Durá, 1972, 91).

(18) Aquest convent dels Dominics va ser destruït l'any 1839, quan es va refer la muralla de la població (Madoz, 1845, II, 117, s. u. "Almenara"; Mundina, 1873, 61).

(19) Aquesta ermita estava situada a l'oest de la població, a la muntanyeta que porta el seu nom (Durá, 1972, 9). Actualment desapareguda, en queda el topònim d'una partida del terme municipal.

practicada pel Capità General F. X. Elfo es van trobar "muchos trozos de mármol finísimo con diferentes molduras; otros de igual especie, pero de piedra blanca muy semejante al mármol" (Pla, 1821b, 6).

Laborde (1811, 57-58, pl. CVIII-CIX) reproduïx també alguns elements arquitectònics (fig. 4, 8): les bases motllurades de dues pilastres, la segona de les quals servia de suport a una creu davant el convent dels dominics (A-B); un fragment de mur d'*opus quadratum* amb encoixinat (C); un fragment motllurat d'una "base que hom suposa que havia estat la de l'estilobat" (D); i dos fragments de fust de pilastres estriades (E).

Ribelles (1820, 222 i 224) recorda que "en el siglo pasado se sacaron de él muchas piedras de marmol azul saguntino, y en algunas de ellas habia molduras muy diferentes de las que trabajaron los griegos y romanos". Més endavant afegeix que "algunas de estas piedras eran almohadilladas, y en otras habia estrias ya semicirculares, ya angulares entalladas con singular primor". Conclou amb la notícia de la troballa de molts fragments de marbre finíssim en l'excavació que va dirigir el Capità General F. X. Elfo. En un dels seus manuscrits Ribelles (ms. 81, 757-758) esmenta "dos zocalos de pilastras de quatro caras" i explica que les pedres manifestaven haver estat exposades a un incendi. En l'altre manuscrit (ms. 17, 24, 27-28 i 672) descriu i reproduïx diverses peces (fig. 5), en primer lloc quatre elements arquitectònics de marbre blanc que guardava el mateix J. B. Figols (núm. 1-4): un element de cornisa decorada de 4 x 1 pams (90 x 22,5 cm); un element motllurat, possiblement de cornisa llisa, d'1,5 pams x 5 quarts (34 x 28 cm); una columneta adossada amb el fust estriat de 2 x 1 pams (45 x 22,5 cm); i un fragment llis de volta d'1,5 x 1 pams (34 x 22,5 cm). De calcària eren un element decorat amb una doble voluta, de 2 x 2 pams (45 cm) (núm. 5); un element de pilastra estriada de 2 x 3 pams (45 x 68 cm) (núm. 6); la base d'una pilastra de 2 x 2 pams (45 cm) amb un plint de 4 x 4 pams (90 cm) que servia de base a la creu que hi havia davant del Convent (núm. 7); i 3 elements de pilastra estriada (núm. 8-10), un d'1,5 x 1,5 pams (34 x 34 cm), el segon d'1 pam d'amplària (22,5 cm) i el tercer de 2 x 2,5 pams (45 x 56,5 cm).

Valcárcel (1852, 18-19, lám. 46, núm. 270) esmenta "trozos de cornisas" i reproduïx la base que servia de pedestal a la creu del convent (fig. 4, 1), i esmenta les peces emprades per a la construcció de la Torre del Mar, entre les quals hi havia algunes de pilastres estriades, tambors de columna, dos capitells i altres fragments.

Chabret (1888, II, 21 i 24, nota 2, fig. 14) reproduïx una base àtica de pilastra estriada i el capitell d'una pilastra (fig. 7, 3-4). Aquest autor especifica que V. Melchor Polo, propietari dels camps immediats, va traure "muchísimos sillares con estrías y molduras, basas y capiteles que ha aprovechado para formar las lindes de su propiedad". Possiblement en aquests treballs degué trobar-se també el capitell jònic que Chabret va donar a conèixer per primera vegada (fig. 7, 5).

Huguet (1913) esmenta, entre els fons de l'antic Museu Provincial de Castelló, un capitell trobat prop d'Almenara l'any 1868, actualment desaparegut. En un altre lloc, afegeix que del monument es veu "un capitel dórico, que no acusa gran pureza de estilo" i reproduïx una fotografia del cim est de la Muntanyeta on es veu la base d'una pilastra estriada (fig. 7, 6) (Huguet, a Sarthou, s/a, 199-201). En l'inventari del Museu de Belles Arts de Castelló figura un capitell (Codina, 1946, 40, núm. 137), però es tracta d'un capitell gòtic (20).

(20) Segons m'ha confirmat Ferran Olucha, director del Museu de Belles Arts de Castelló, a qui agràisc la notícia, en els seus fons no hi ha cap capitell romà, de manera que pot suposar-se que deu haver una confusió.

Alcina (1950, 107-110), que fa una síntesi de les notícies dels altres autors i indica que en l'excavació no va trobar cap element arquitectònic, afegeix les notícies de Cebrián sobre "un fundamento de columna" quadrat, amb un forat en el centre reblit de pedres i argamassa; una base de columna que creu probable que fos una que va veure a uns 10 m del monument, de la qual publica una fotografia; un fragment de pilastra amb estries; diversos fragments de metopes i triglifs i mitja voluta ja esmentada per Pla. Finalment, en un dels bancals existents al peu de la Muntanyeta va veure un fragment de marbre blanc amb motlures.

Mesado (1966, 194-195, lám. III, 3-4; IV, 2-3) assenyala que entre els elements trobats en els darrers treballs de desemboscament hi havia més de vuit peces de pilastra estriada, que foren trencades i reaprofitades en els parats dels horts. Ell va veure un capitell de pilastra a 1,5 m a l'oest de l'escala principal, que era semblant al que tenia Peris a la seua casa de Borriana (21) (fig. 12, 1); ambdós amidaven 33 x 60 x 100 cm. Reutilitzat en el monument C va trobar un element motllurat, possiblement el cimaci d'una cornisa amb una motllura en forma de gola o *cyma recta*, en la part inferior de la qual es veu una moxa en forma de cua de milà (fig. 12, 2). En el vessant meridional va veure un cilindre de marbre blanc de 56 x 40 cm, amb l'interior buidat fins a 26 cm, ara conservat al museu de Sagunt. Altres dues peces que va veure eren un tambor de columna de 53 x 30 cm que es trobava en el camí d'accés a la finca, i una base de calcària que amidava 37 x 30 cm i es trobava a uns 100 m de l'estació del tren.

Entre els elements decorats reproduïts per Ribelles destaquen els quatre de marbre blanc que conservava J. B. Figols (fig. 5, 1-4). La columneta adossada tenia el fust estriat i sembla estar coronada per un capitell d'ordre toscà, sobre el qual es distingeix l'arquitrau. De les altres dues peces motllurades, la llisa pot ser el cimaci d'una cornisa i presenta una motllura de taló. La segona sembla igualment el cimaci d'una cornisa i té un perfil similar, però està decorada amb estrigiles molt separades tallades en el seu extrem inferior a causa de la fractura de la peça. La falta d'altres motius decoratius impossibilita qualsevol aproximació cronològica. La quarta peça és un fragment de volta llisa. L'element de calcària decorat amb una doble voluta pot tenir diferents funcions (fig. 5, 5).

D'aquestes peces -de procedència concreta i cronologia incertes- pot deduir-se l'existència d'un edifici que comptava amb una volta i almenys una cornisa de marbre blanc. Les seues proporcions permeten identificar-les sens dubtes amb elements arquitectònics, tot i que no és segura la pertinença de les tres al mateix edifici. La columneta adossada sembla de caràcter ornamental, pot pertànyer a diferents ambients i és més insegura la seua adscripció.

Els altres elements poden ser estudiats amb major profunditat. D'aquests, l'únic que ha estat ben tractat per la bibliografia és el capitell jònic. Els elements de pilastra no han estat estudiats fins ara.

ELS ELEMENTS DE PILASTRA

Ribelles, ms. 81, 24 i 28; Chabret, 1888, II, 21, fig. 14; Laborde, 1811, pl. CIX, E; Huguet, a Sarthou, s/a, 200-201; Mesado, 1966, 195, IV, 2-3.

(21) Potser aquesta peça formava part de la col·lecció de Peris que va ser adquirida pel Museu Arqueològic de Barcelona, segons notícia d'Almagro (1945, 21-22), encara que no hi apareix esmentada. L'altra es conserva en els fons del Centre Arqueològic Saguntí.

En conjunt, apareixen representats nou elements de pilastra estriada: 4 de fust reproduïts per Ribelles, una base reproduïda per Chabret i Huguet, dos més de fust amb el capitell representats per Chabret i Mesado i altres dos de fust reproduïts per Laborde. D'aquestes peces, només coneixem les dimensions de les que va veure Mesado, corresponents als capitells, que amidaven 33 x 60 x 100 cm i tenien en el costat oposat al front decorat un ressalt de 62 cm d'amplària. Entre aquests, Ribelles ja indica que uns tenien estries "semicirculars" i altres les tenien "angulars", de la qual cosa es pot deduir que probablement pertanyien a edificis diferents. La discordança en el nombre d'estries, 6 en la base i alguns elements de fust i 5 en els capitells i altres elements de fust, no ha de ser necessàriament indicativa de la seua pertinença a dos monuments diferents, encara que aquesta no es puga descartar (22).

Pel que fa a la base, és àtica i de cantó, amb dos bocells separats per sengles filets i una escòcia, i no té plint (fig. 7, 3 i 6). La base i l'imòscap del fust estan llaurats en una mateixa peça. Segons es pot apreciar en la fotografia de Sarthou, en el fust les estries estan reomplertes amb baquetons o *rudenturae*. En els altres elements de pilastra reproduïts per Laborde i Ribelles es veuen les estries, que pareixen filetejades.

La base pot assimilar-se a la variant itàlica del tipus àtic (Wesenberg, 1994, s. u. "Base", EAA, Sup. II, 1, 608-609). La llaura en una mateixa peça de la base i de l'imòscap del fust és una característica de les bases itàliques, que a Hispània s'observa en edificis augusteus i perdura en el període juli-claudi i fins al primer moment del flavi. De la mateixa manera, el bocell superior es redueix i s'estreny des d'època d'August. Paral·lelament, l'escòcia comença a adoptar la tradicional forma parabòlica a partir del període augusteu. Les bases àtiques sense plint són molt freqüents en època tardo-republicana i es fan estranyes entre August i Adrià. En aquesta línia, per a Jiménez (1975, 290-291) a Hispània tindrien el seu auge entre els anys 100 aC i 50 dC i desapareixerien quasi per complet a continuació. De fet, en l'arquitectura hispànica es pot veure que la majoria dels monuments d'època d'August no tenen plint (23). Amb posterioritat, les bases àtiques sense plint són poc freqüents, però segueixen utilitzant-se, segons podem veure en l'Arc quadrifont de Càparra (Càceres) d'època flàvia (Nünnerich-Asmus, 1996, 43, fig. 35), els dos monuments d'*Edeta* (Aranegui, 1995, 200-202, fig. 7 i 13a) i el monument turriforme de Daimús (València) del segle II dC (Abad i Bendala, 1985, 149-150 i 169, fig. 5). El plint és un element que a Itàlia no es generalitza fins al període augusteu, quan encara segueixen construint-se alguns edificis que no en tenen (Amy i Gros, 1979, 123). La seua presència en l'arquitectura hispano-romana es confirma a partir d'època júlio-clàudia (24). Per la seua proximitat i similitud en el

(22) Aquesta diferència pot donar-se, per exemple, en les pilastres de cantó, segons veiem en el petit *forix* d'*Edeta*, on en una cara n'hi ha 5 i en l'altra 6 (Aranegui, 1995, 200, fig. 7). Diferents amplàries, però, no corresponen necessàriament a diferent nombre d'estries, com es pot veure en l'altre monument d'aquesta ciutat en forma d'edícula sobre podi, on ambdues cares tenen diferent amplària i 4 estries (Aranegui, 1995, 202-203, fig. 13a).

(23) L'Arc de Berà de Tarragona (Dupré, 1994, 158, fig. 65-66); el temple de Diana d'*Emerita Augusta* (Álvarez Martínez, 1992, 91, lám. 7; De la Barrera, 1993, 358); el temple de *Barcino* (Gutiérrez Behemerid, 1992a, 97, lám. I, 3); el monument sepulcral de *Iulipa* (García y Bellido i Menéndez Pidal, 1963, 42, fig. 16); el capitolí de *Baelo*, amb el problema de la seua hipotètica reconstrucció en època clàudio-neroniana (Sillières, 1995, 91; Sillières, 1998, 289), etc.

(24) Trobem bases d'aquest tipus en el teatre de *Saguntum* (Chiner, 1990, 39 i 102, B.P.10); el pòrtic exterior oest del *macellum* de *Baelo*, que es data al final del segle I dC (Didierjean, Ney i Paillet, 1986, 157-160, fig. 115-117); en monuments funeraris com els de Saragossa: el dels *Attilii* de Sádaba, d'època severiana (Menéndez Pidal, 1970, 92, fig. 8-11; Lostal, 1980, 69, fig. 1; Sanmartí, 1984, 99, fig. 5); Chiprana, del segle II dC (Lostal, 1980, 173, fig. 12; Sanmartí, 1984, 100, fig. 6); Favara, que es data entre la segona meitat del segle II i el principi del III dC (Lostal, 1980, 181, fig. 16; Sanmartí, 1984, 91); i Miralpeix, que es data entre el segle II i principis del III (Lostal, 1980, 165-170, fig. 9-11; Sanmartí, 1984, 108-112, fig. 10-12). Al País Valencià tenim el monument funerari de la Vilajoiosa (Alacant), també del segle II dC (Abad i Bendala, 1985, 157 i 169, fig. 25), etc.

perfil, destaquen les bases del monument funerari dels *Sergii* de Sagunt, que es data entre el final del segle I i el principi del II dC (Jiménez Salvador, 1989, 210, fig. 1-2).

D'aquesta manera, a partir del principat d'August i sobretot en els períodes juli-claudi i flavi, la base àtica adquireix unes característiques formals que l'acompanyaran al llarg de tot el període imperial: presència de plint, desenvolupament de l'escòcia en altura fins a adquirir la forma parabòlica per unir els bocells de diferents amplàries i independència del fust, l'imòscap del qual no es llaura en la mateixa peça que la base (Márquez, 1998, 116-117). La base de pilastra d'Almenara pot pertànyer a aquesta curta sèrie de bases sense plint que pot datar-se amb posterioritat a l'època d'August. La forma de l'escòcia així ho indica. La llaura de la base i de l'imòscap del fust en una mateixa peça poden prolongar la seua datació almenys fins al principi dels flavis.

Pel que fa a les dimensions, segons Mesado l'amplària del fust és de 33 cm, major que bona part de les pilastres conegudes d'aquests monuments: 24 cm a Sádaba, 26 cm a Chiprana i 31 cm a La Iglesias del Cid (25); en altres, però, és superior, com en els monuments d'*Edeta*, on es donen amplàries des de 39,5 fins a 45 cm. Si apliquem la proporció vitruviana de 8,5 vegades l'amplària de la pilastra per calcular la seua alçària, obtindrem 280,5 cm, als quals caldria afegir l'alçària de la base i del capitell.

Quant als capitells de pilastra, els dos exemplars coneguts tenen 5 estries filetejades ben marcades, coronades per un bocell sobre el qual hi ha un capitell corinti de fulles llises (fig. 7, 4; 12, 1). El capitell i el summoscap estan llaurats en la mateixa peça. L'exemplar fotografiat per Mesado presenta els cantons esvorellats, el que afecta a la decoració. Aquesta apareix en dos camps: el fons llis del càlat i el primer pla constituït per tres fulles esquematitzades de la corona inferior. Aquestes apareixen completes, són molt altes i s'estenen per tota la superfície, sense arribar a tocar-se, ocupant la part superior del capitell normalment decorada pels altres elements, sense que en les zones lliures del càlat aparega cap motiu més. L'extrem superior de les fulles està trencat, per la qual cosa no s'aprecia si sobresurt del plànol de llaura.

Entre els tipus de capitells que coronen les pilastres trobem freqüentment els corintis i, en menor mesura, els toscans (26). L'exemplar estudiat és un capitell corinti de fulles llises decorat només amb les tres de la corona inferior, el que resulta força atípic i en dificulta l'estudi. Hi destaca el seu esquematisme i un alt grau d'abstracció. El capitell de fulles llises deriva del capitell

(25) Arasa, 1987. En el moment de realitzar l'estudi sobre aquest monument, el mur que es conserva al vestíbul de l'ermita es trobava encara emblanquinat; posteriorment va ser netejat i aleshores es va descobrir una pilastra acanalada amb una base àtica en el cantó NE. Aquest monument ha estat considerat per Beltrán Fortes (1990, 198) com un mausoleu en forma d'altar per la presència de dos *puluini* monumentals reutilitzats en l'extrem superior del mur romà, tot i que assenyala que les restes de l'edificació són de dimensions molt grans. En aquesta mateixa línia s'ha pronunciat Cancela (1993, 251-252; Cancela i Martín-Bueno, 1993, 406). Crec que no pot descartar-se la pertinença d'aquests elements a dos monuments diferents: un mausoleu en forma d'altar al qual deuen correspondre sens dubte els *puluini*, i un edifici dels tipus edícula sobre pòdium o turriforme al qual correspon possiblement el mur conservat. Podria tractar-se també d'un mausoleu en forma d'altar sobre pòdium. L'aparició de la pilastra en el cantó d'aquest mur no permet determinar el tipus d'edifici de què es tractava, puix aquestes apareixen en diversos tipus.

(26) Trobem capitells corintis, per exemple, en l'Arc quadrifont de Càparra (Càceres) (Nünnerich-Asmus, 1996, 44-45, fig. 65-66) i l'Arc de Berà (Dupré, 1994, 160-162, fig. 58 i 68-70); i en els monuments funeraris de Sádaba (Menéndez Pidal, 1970, 92, fig. 7-11), Chiprana (Lostal, 1980, 173, fig. 12), Miralpeix (Lostal, 1980, 169, fig. 10-11; Cancela, 1993, 243-244, lám. II, 1), Sofuentes (Fatás i Martín-Bueno, 1977, 244 i 262, Taf. 48d), Numància (Gutiérrez Behemerid, 1993, fig. 1, lám. II, 1, 3), Daimús (Abad i Bendala, 1985, 150, fig. 5), Requena (València) (Martínez Valle, 1995, 264-265, fig. 6-7) i Mengibar i Castulo (Beltrán i Baena, 1996, 106 i 114-115, fig. 48 i 55). En altres casos, més estranys, els capitells són toscans, com en els monuments de Favara (Lostal, 1980, 179-181, figs. 16-17) i Sagunt (Jiménez Salvador, 1989, 210, figs. 1-2).

corinti. Concebutos inicialment com capitells corintis canònics als quals els faltava la darrera talla, a partir del segle II comencen a desenvolupar-se de manera autònoma (Pensabene, 1986, 387-394). Al final d'aquest segle i en el III comencen a faltar en aquests alguns elements per analogia amb els corintis de fulles llaurades. Els usos que se'ls donaven eren molt variats, però majoritàriament en l'àmbit domèstic i públic no religiós, tot i que hi ha algunes excepcions. Si els capitells corintis de fulles llises són freqüents (27), no ho són tant els corintitzants de fulles llises (cf. Pensabene, 1973, 116-121; Gutiérrez Behemerid, 1992b, 162-163). És justament a Òstia on trobem alguns exemplars pròxims que es daten en els segles III-IV, encara que en la major part dels casos completen la decoració del càlat altres elements com els caulicles (cf. Pensabene, 1973, 120 i 247-248, núm. 453).

L'extrema simplificació dels elements compositius del capitell el separa dels tipus més freqüents i permet atribuir-lo a un taller local. El grau d'abstracció de l'element vegetal que es reflecteix en les seues fulles l'allunya de la tradició clàssica i sembla propi de moments avançats. No pot descartar-se, però, que la seua simplicitat no trobe explicació únicament en la seua pertinença a una fase evolucionada del propi desenvolupament de l'ordre corinti, sinó que siga intencionada. En conseqüència, creiem que aquests exemplars poden datar-se de manera aproximada en els segles II-III.

EL CAPITELL JÒNIC

Chabret, 1888, II, 24-25, fig. 15; Paris, 1903, I, 46, nota 1, fig. 15; Albertini, 1913, 352-353, núm. 42, fig. 56; Paris, 1921, 139; Puig i Cadafalch, 1934, 375, fig. 505; Von Mercklin, 1962, 219, núm. 539, Abb. 1020-1021; Balil, 1962, 156, núm. 14; Balil, 1979, 201; Balil, 1981, 218; Jiménez, 1995, 219.

El capitell jònic de pilastra reproduït per Chabret era de tipus figurat, de 60 cm d'amplària i possiblement de calcària blavenca (fig. 7, 5). L'àbac era llis i sembla rectangular en el dibuix, per la qual cosa podria ser de pilastra. Els coixinets laterals també eren llisos, sense cap tipus de decoració. Les volutes eren circulars, sense canal, i en els ulls estaven decorades amb flors de quatre pètals amb botó central. A la part central de l'equí figuraven dos dofins afrontats flanquejant un trident. El collarí estava trencat i no es veu rastre de la seua possible decoració. Segons notícia de Tramoyeres citada per Albertini, va ser destruït.

Quant a la decoració de l'equí, la representació de dofins és freqüent en l'antiguitat sobre tot tipus de suports (28), tant associats a la figura d'Afrodita com amb un sentit funerari (Cumont, 1942, 155, nota 4). El primer grup d'aquestes representacions marines decora edificis com *balnea*, termes, *domus* i vil·les (29), mentre que el segon apareix en monuments funeraris (30). El dofins

(27) Cf. De la Barrera, 1984, 96-98; Gutiérrez Behemerid, 1992b, 153-163; Márquez, 1993, 203-206. Hi destacarem els de Sagunt per la seua proximitat: Chiner, 1990, 85-87. Entre els de pilastra, podem citar-ne els dels monuments de la Vilajoiosa (Abad i Bendala, 1985, 160, fig. 17-18) i La Igleuela del Cid (Arasa, 1987, 164-165, figs. 5, 1, i 7, 1).

(28) Welmann, s. u. "Delphin", RE, IV, 2, 2504-2509; Toynbee, 1973, 206-208.

(29) Decoren, per exemple, *oscilla*, com un de Tarragona amb dos dofins en actitud de llançar-se a l'aigua (Koppel, 1993, 11, fig. 7), un altre de Badalona amb dos dofins amb les cues entrelaçades sobre un timó (Koppel, 1993, 15-16, fig. 23) i un altre de Pompeia en què apareixen afrontats amb el timó enmig (Dwyer, 1981, 285, núm. 145, Taf. 127, 4).

(30) Entre els escassos exemples hispànics trobem el de La Igleuela del Cid (Arasa, 1987, 151, fig. 6) i els de *Valentia*, *Edeta* i Benifairó de les Valls a Sagunt (Jiménez, 1995).

apareixen en composicions aïllades o en combinació amb altres motius de caràcter marí, com petxines, rems, tridents, etc. Donat el caràcter marí d'aquest repertori iconogràfic, capitells amb aquests motius es localitzen de manera preferent en termes. Les peces més antigues conegudes amb aquesta ornamentació procedeixen de *Pompeia*. A Hispània, aquesta mateixa composició apareix en un capitell de pilastra o placa de marbre de *Saguntum*, igualment desaparegut (31). Els dofins els trobem també decorant les volutes d'un capitell jònic d'aquesta mateixa ciutat (32). A Itàlia, peces amb figures de dofins i petxines sobre plaques-capitells, molt semblants a la de *Saguntum*, hi ha a *Ostia*, amb una datació en el segle II, i Milà, amb la mateixa datació (33). Aquests motius són relativament freqüents en els capitells figurats romans, però quasi sempre apareixen sobre els d'ordre corinti. En aquest sentit, és simptomàtic el fet que de tots els capitells hispànics amb dofins, només els de *Saguntum* i *Almenara* corresponen a aquesta modalitat jònica (Gutiérrez Behemerid, 1988, 96-97). Von Mercklin (1962) en recull 37 casos, en 5 dels quals els dofins flanquegen un trident. Balil assenyala la possibilitat d'una datació tardana per a aquests capitells, en els segles II-III, quan esdevé un nou auge del capitell jònic. García-Bellido (1990, 78-81) atribueix aquest capitell al temple d'Afrodita marina situat junt al suposat campament romà.

Pel que fa a les flors amb quatre pètals i botó central, també són un motiu freqüent en el món romà, que decora en ocasions l'ull de les volutes dels capitells jònics. Al País Valencià hi ha un exemplar a *Saetabis* que es data en el segle II dC; posteriors en són un d'Estepona (Màlaga), que es data entre el final del segle II i el principi del III, i un d'Astorga (Lleó), del segle III (34). El conjunt més ampli, però, el trobem a *Corduba*, on la decoració floral en l'ull de la voluta és un dels trets característics de la producció local (35).

Sobre la seua datació, les volutes circulars, sense canal, amb la flor ocupant tot l'espai, i els coixinets llisos, suggereixen una època avançada, entre la segona meitat del segle II i el III.

4. FRAGMENTES ESCULTÒRICS

Els fragments escultòrics esmentats per la bibliografia, que han estat donats a conèixer recentment (Arasa, 1998c, i en premsa b), són tres:

1) Ribelles, 1820, 224; Ribelles, *ms.* 17, 670; Ribelles, *ms.* 81, 760-761; Pla, 1821a, 10; Pla, 1821b, 6; Alcina, 1950, 111; Corell, 1988, 781, lám. III; Corell, 1996, 133.

La primera peça és un baix relleu d'armes que Ribelles reproduceix en el manuscrit 17 i descriu com "un baxo relieve entallado en piedra blanca muy parecida al marmol que se descubrió en la misma pieza semicircular (...) El baxo relieve tiene un dedo (...) Parece ser un trozo de

(31) Valcárcel, 1852, 58, lám. XIII, núm. 115; Balil, 1979, 200; Balil, 1981, 219, núm. 60.

(32) Balil, 1979, 199-200; Balil, 1981, 217-218, núm. 57, lám. I, 2; Gutiérrez Behemerid, 1988, 77-78, núm. 29, lám. XV; Chiner, 1990, 20, 87-88, lám. III, C.16; Gutiérrez Behemerid, 1992, 220, núm. 921.

(33) Pensabene, 1973, 174, núm. 732-734, tav. LXVIII i CVII; Belloni, 1958, 64, núm. 57.

(34) Gutiérrez Behemerid, 1988, 77-79, núm. 28, 31 i 33; Gutiérrez Behemerid, 1992, 35-36, núm. 104 i 109.

(35) Altres exemples hispànics els trobem a Linares (Jaén) i Sos del Rey Católico (Saragossa): Gutiérrez Behemerid, 1992b, 35-36, núm. 107-108; quant als de *Corduba*: Márquez, 1993, 21-24, 26-28, 30, 32-33 i 182, núm. 6-13, 18-19, 21, 23, 28 i 32-24. A *Ostia* només n'hi ha un que es data en la segona meitat del segle IV dC (Pensabene, 1973, 50, núm. 184, tav. XVI). A Milà hi ha un altre exemplar que es data, amb dubtes, en època d'August (Belloni, 1958, 69-70, núm. a3). Un altre exemplar hi ha al Museu di Sasani (Equini Schneider, 1979, 47-48, núm. 42, Tav. XXXIX, núm. 1). A l'Àfrica Proconsular hi ha un exemplar a Testour que es data entre el final del segle I i el II (Ferchiou, 1989, 191-192, pl. LII, a).

Trofeo militar. El día 9 de Febrero de 1820 estaba depositada esta piedra en la casa de Dn. Juan Bautista Figols Cura de Almenara" (fig. 6, 1). En un altre lloc (Ribelles, 1820) el descriu com "una losa de esta piedra, de cuatro palmos en cuadro, con un bájo relieve, en cuyo centro se ve una coraza con todos sus colgantes, rodeada de escudos, paveses y picas, á manera de trofeo militar". Al seu torn, Pla el descriu com "un losange de cuatro palmos en cuadro con un trofeo militar de bajo relieve". Segons la primera referència es va trobar a l'exedra oest de la construcció amb doble absis en què es conservaven 8 pedestals (edifici D), alguns d'ells amb inscripció. Això no implica que aquest fos el seu lloc de procedència, puix també s'hi van trobar dos fragments d'una inscripció monumental que podria pertànyer a un altre edifici.

En l'actualitat es conserva en un domicili particular d'Almenara, encastat en una paret (fig. 6, 2). Les seues dimensions són 65 x 54 cm i està tallat en una pedra calcària blanca d'aspecte marmori. Tot i que Ribelles no precisa la seua grossària, per les proporcions del seu dibuix i el testimoni dels actuals propietaris deu tractar-se d'una losa de no més de 10/12 cm. La seua conservació és en general bona i els trencalls que té són antics. Respecte a l'estat que presenta en el dibuix de Ribelles, pareix haver sofert mutilacions en els laterals, particularment en el superior dret, on falta la punta de llança representada en aquell, i en menor mesura en els dos inferiors. La superfície està polida i un poc erosionada en el terç inferior. Els extrems superior i inferior són originals, segons pot apreciar-se en el dibuix de Ribelles. En la part superior està delimitat per un llistell i en l'inferior el relleu deixa una estreta franja rebaixada fins a la vora de la peça. És un baix relleu de no més de 2 cm. Representa un *tropaeum* amb una composició simètrica en què figura al centre un tors *thoracato* i als dos costats sengles grups d'escuts i piques; tots ells són llisos, sense decoració alguna. La *lorica* amida 55 cm d'alçària, està disposada verticalment amb una lleugera asimetria i apareix travessada longitudinalment per un solc un poc inclinat cap a la dreta que representa de manera esquemàtica la musculatura. El coll està rematat per un engrossiment a mode de borlet. Les bocamànegues estan representades en l'espai que queda entre aquella i els escuts. La part inferior representa el plec inguinal lleugerament asimètric. Por davall, una franja llisa amb el mateix perfil ocupa el lloc dels llambrequins, que no s'han representat. En la part inferior pengen verticalment les llaunes llises en nombre de set, separades per línies incises i disposades també de forma asimètrica, que acaben abruptament en una línia horitzontal. En el costat dret es veuen dos escuts rectangulars inclinats disposats en dos plans, per darrere dels quals sobresurten les astes de dues llances; falta la superior que segons el dibuix de Ribelles tenia la punta triangular. En el costat esquerre es veuen dos escuts ovalats, per darrere dels quals sobresurten també les astes de tres llances, de les quals tal vegada la superior tenia representada la punta ara danyada. La disposició de les tres astes és similar en els dos costats: la superior sobresurt per darrere del primer escut i està inclinada cap al centre; la d'enmig arranca del punt on es juxtaposen ambdós escuts en posició horitzontal; i la inferior sorgeix igualment por davall del segon escut i està inclinada cap al centre.

2) Ribelles, 1820, 221; Ribelles, *ms.* 17, 25; Ribelles, *ms.* 81, 757; Pla, 1821a, 10.

La segona peça és un gran carreu de pedra de Sagunt (calcària gris-blavenca) de 6 x 3 pams (135 x 68 cm) que Pla descriu com "una perfecta concha con sus estrias que se desprenden de un triángulo entallado en su basa de órden jónico, todo de una pieza", que es trobava a la vora de la llacuna major l'any 1804. El reproduïx Ribelles en el manuscrit 17, d'on reproduïsc el dibuix (fig. 6, 3).

3) Pla, 1807, 34; Pla, 1821a, 10; Valcárcel, 1852, 19, lám. 46, núm. 271.

La tercera i última peça la descriu Pla com un "género de canal de mármol blanco de cerca de dos palmos y tercio de largo, y uno y tercio de ancho (52 x 29 cm) (...), en bajo relieve en figura de conchas cóncavas convexas". La va veure reaprofitada com a material constructiu, junt a altres elements arquitectònics, a la Torre del Mar. La reproduïx Valcárcel, de qui també reproduïsc el dibuix (fig. 4, 2).

La interpretació, així com la datació d'aquestes peces no és fàcil, però deuen pertànyer a diferents ambients i sens dubte són un reflex del que degué ser un conjunt escultòric més ampli i luxós de la vil·la, pròxima a la ciutat de *Saguntum*, on es conserva una de las col·leccions escultòriques més importants de les ciutats romanes del País Valencià (Aranegui dir., 1990).

La primera peça i única conservada és el relleu d'armes. És d'una gran simplicitat, tant des del punt de vista tècnic com del temàtic. Hi destaca la falta de detalls i motius decoratius que sol caracteritzar aquest tipus de composicions, particularment la cuirassa i els escuts, per la qual cosa pot tractar-se de l'obra d'una *officina* local. Les armes o *spolia* representades són de tres tipus: la cuirassa, els escuts i les llances. Els escuts, al seu torn, són de dos tipus: el rectangular o *scutum* i el circular o *clipeus* (Albert, s. u. "Clipeus", *DS*, I, 2, 1248-1260; Feugère, 1993, 109-117). De les llances, en el dibuix de Ribelles se'n veu la punta d'una, ampla i de forma triangular, que en l'actualitat no es conserva (Beurlier, s. u. "Hasta", *DS*, III, 1, 33-42). Quant a la *lorica*, la seua simplicitat i la manca de motius decoratius no en permeten fer precisions d'índole tipològica o cronològica (Stemmer, 1978).

Els relleus decorats amb *spolia* no són molt nombrosos a Hispània: a *Emerita Augusta* es coneixen els del temple de Mart (León, 1974) i del *sacellum* del peristil del teatre (Salcedo, 1983). A la Meseta nord s'han estudiat els de Còria (Díaz Martos, 1957-58), *Clunia* (Acuña-Fernández, 1974) i San Esteban de Gormaz (García Merino, 1977 i 1986). A Aragó s'han publicat els de Sofuentes (Fatás i Martín-Bueno, 1977) i al País Valencià només es coneixia fins ara el d'*Ilici* (36). La complexitat i la qualitat artística de tots ells és notablement superior a les del relleu d'Almenara.

El tipus de composició simètrica acf representat és freqüent i entre els seus precedents figura el trofeu cesarià de *Pompeia* (Picard, 1957, pl. VII). Pel que fa als relleus hispànics, recorda la composició que apareix en tres dels relleus de *Clunia*: el núm. 1 i el que formen els núm. 3-4, amb el tors *thoracato* al centre i als seus costats escuts i armes vàries. Aquest sentit de la simetria es manifesta també en els de Sofuentes, on l'element central és un escut. Quant als motius representats, generalment són molt estereotipats, puix es tracta de reproduccions de cartons que van tenir una gran difusió.

L'alçària del relleu respon al mòdul de 2,2 peus. No és possible deduir el tipus de monument a què degué pertànyer: una ara, un fris o un relleu (37). Respecte a la funció, els relleus d'armes decoren sovint monuments funeraris, com és el cas del mausoleu de Sofuentes i d'altres monuments més senzills com ares i esteles. A Hispània podem citar l'estela d'Astorga dedicada a *Sulpicio Placidino*, en la qual es poden veure dues llances creuades, un casc i un *gladius* al centre,

(36) Ramos, 1963, 239, fig. 36; Ramos, 1975, 196, 219-220, lám. CXXXV, fig. 6; Noguera, 1996, 303-304.

(37) Els frisos decorats amb armes formen part sovint de monuments sepulcralis i commemoratius, com ara els arcs. Els exemples, a banda dels més coneguts, en són nombrosos. Entre els primers tenim dos blocs conservats al Museo Nazionale Romano (Bonamone, a Giuliano, 1985, 336-338, núm. VII, 5b-c). Entre els segons hi ha un fris de Parma (Frova i Scaroni, 1965, 155, núm. 8-9, Tav. XCV). D'altra banda, els relleus d'armes són nombrosos a Narbona, focus que alguns autors creuen que podria haver influït en els hispànics: cf. Esperandieu, 1907, núm. 688-702.

i una *pelta* i un *scutum* en els costats (Mañanes, 1982, 71-72, núm. 56, lám. XXIII). Entre les ares podem recordar alguns exemplars de Pola, a la Cisalpina, que representen armes aïllades o en grup (Franzoni, 1987, 17-19, 21-22, tav. I-II, 4). Quant a la seua cronologia, de manera general aquest tipus de relleus es data en el segle I dC. Aquesta és la datació que es dona als exemplars de *Clunia* i Sofuentes (Cancela, 1993, 249-250). Per això, considerem que -tot i la seua senzillesa- el relleu d'armes d'Almenara pot datar-se també en el segle I dC (38).

Pel que fa al segon relleu que representa una gran petxina, desconeixem si formava part -com sembla probable- d'un conjunt major. Segons Pla, descansava sobre un capitell jònic. La figura d'una petxina -a banda del seu simbolisme eròtic- pot relacionar-se amb Afrodita (Becatti, 1971, 27-28 i 38). Aquesta era una deessa del mar, cosa per la qual la petxina era un dels seus atributs (39). Es deia que la deessa havia estat transportada a Xipre en una petxina, o fins i tot que havia nascut en una petxina, versions aquestes que possiblement deriven de les mateixes representacions artístiques (Delivorrias, s. u. "Aphrodite", *LIMC*, II, 1, 103-104, núm. 1011-1017). Amb la seua assimilació a Venus, aquests atributs passaran a la iconografia de la deessa romana. D'altra banda, la petxina també és un atribut de les nimfes. Els escultors repetien aquest motiu per a la decoració de fonts, nimfeus, banys i termes (Saglio, s. u. "Concha", *DS*, I, 2, 1431). Com atribut d'Afrodita, la deessa es representa en ocasions amb una petxina en les mans sobre la zona púbica, com es pot veure en la nimfa o Afrodita púbica de *Saguntum* (40) i en dues nimfes de *Tarraco* (Koppel, 1985, 118-119, núm. 196-187, Taf. 83); aquesta serveix en algun cas com a boca per a la font (Kaposy, 1969, 12-14, Abb. 1-3). També en els mosaics es representa la deessa navegant cap a Citea i Xipre, asseguda sobre una gran petxina normalment transportada per tritons (41).

Per les seues grans dimensions aquesta peça degué figurar en un lloc obert i en un context aquàtic, possiblement el jardí d'un peristil o tal vegada en unes termes. El seu caràcter d'atribut permet suposar que degué formar part d'un conjunt major. La tercera peça encaixa en un conjunt d'aquestes característiques, puix presenta un canal la funció indubtable del qual era el pas de l'aigua, i anava decorada amb una sèrie de protuberàncies que també poden representar petxines de menor grandària. Possiblement ens trobem amb les restes del programa ornamental d'una o més fonts en l'ambient privat d'una vil·la, del qual es coneixen una gran petxina que va poder formar part de la base d'un grup escultòric, i una eixida d'aigua. Jardins i peristils, on se situen les fonts i els nimfeus, junt a les termes, on se'n troben sobretot en els *frigidaria*, són els espais de les *uillae* on apareixen les estàtues-fonts (Letzner, 1990, 258-262). Aquest tipus de decoració és relativament freqüent en les vil·les hispàniques (Koppel, 1995, 42), que ha estat estudiada per Loza (1992 i 1993).

(38) Corell (1989, 188-189) relaciona aquest relleu amb els fragments d'inscripcions de caràcter monumental en què figuren membres de la família dels *Sergii*, tant de la mateixa Almenara com de Benavites, puix un dels signants d'una inscripció dedicada a *L. Antonius Numida*, militar saguntí relacionat amb la família *Sergia*, es diu *M. Sergius T[...]*, d'on infereix que aquest també podria ser militar i ser el personatge que figura en una d'aquestes inscripcions monumentals.

(39) Sechan, s. u. "Venus", *DS*, V, 721-736; Wissowa, s. u. "Venus", a Roscher, VI, 183-209; Koch, s. u. "Venus", *RE*, VIII, 1, 828-887; Charbonneau, s. u. "Venere", *EAA*, VII, 1121-1128.

(40) Balil, 1983; Balil, 1985, 228-230, núm. 172, lám. XIII, 1; Schroeder, en Aranegui dir., 1990, 103 i 105.

(41) És una composició bastant freqüent, que trobem a Càrtama (Màlaga) (Blázquez, 1981, 85-88, núm. 61, lám. 70-761A), La Quintanilla (Múrcia) (Ramallo, 1985, 95-99, fig. 17), la *Domus dei Dioscuri* d'*Ostia* (Becatti, 1961, 119-120, tav. CCXIV) i, sobretot, a l'Àfrica, com per exemple a la *Maison de l'Âne* de Cuicul (Blanchard-Lemée, 1975), a la sala principal d'uns banys privats de Setif (Lassus, 1965, 177-178, Fig. 3), i en altres mosaics de Timgad, Cherchel, Carthago, etc. Vegem, sobre aquest tema, el treball de San Nicolás (1194).

També la petxina apareix en la decoració arquitectònica saguntina, concretament en un capitell jònic figurat, associada a dos dofins (42). La representació de petxines és freqüent en època imperial. Solen aparèixer en combinació amb altres motius de caràcter marí, com dofins, remos, tridents, etc. Donat el caràcter marí d'aquest repertori iconogràfic, capitells amb aquests motius es localitzen de manera preferent en conjunts termals.

D'altra banda, a Sagunt la introducció de la *uenera* esdevé a través de la numismàtica en una època molt primerenca. García-Bellido (1990, 78-83, lám. V, 11) ha assenyalat que en les encunyacions d'*Arse-Saguntum* apareix en les emissions de finals del segle III i del II aC. La seua associació a la proa de nau, motiu utilitzat en el revers de les encunyacions romanes, sembla que permet confirmar que s'introdueix per primera vegada després de la conquesta romana (Ripollès, 1991, 26, fig. 1). Per a García-Bellido es tractaria d'un símbol que faria referència a la divinitat femenina esmentada pels textos al final del segle III en el passatge citat de Polibi, amb atributs de fertilitat marina, deessa de la caça i protectora de la ciutat.

5. ELS EDIFICIS

Els edificis que apareixen descrits en la bibliografia són quatre (fig. 3, 2). Un estava situat al cim oest (A) i els altres tres estaven distribuïts de manera escalonada en tres terrasses situades al cim est de la Muntanyeta (B) i el seu vessant meridional (C i D). Els estudiarem en aquest ordre, analitzant la informació que ens proporciona la bibliografia i cercant hipòtesis sobre la seua funció i cronologia.

EDIFICI A

Com hem vist, estava situat al cim oest i ha desaparegut quasi en la seua totalitat. Alcina (1950, 103-104, fig. 3) assenyalava que floreaven alguns dels seus murs, a partir dels quals va poder alçar una planta preliminar que va completar obrint diversos sondeigs (fig. 13). L'edifici estava orientat al NO i tenia una planta rectangular de 9,1 x 7,7 m, amb un absis central que li donava una llargària màxima de 10,8 m i una disposició simètrica (43). L'interior es distribuïa en tres naus: la central (B) tenia 3,1 m d'amplària i es prolongava en la petita capçalera (A) a través d'una porta; a dreta i esquerra s'obrien quatre peces amb accés des de la nau central, dues més petites pròximes a l'absis (C i D) i altres dues allargades i majors en el costat de la porta (E i F).

En els primers sondeigs va trobar el paviment a una profunditat de 30 cm des de l'altura conservada dels murs. La grossària d'aquests variava entre 60 i 70 cm i l'alçària conservada anava des dels 10 cm en les zones més arrasades, com el murs SO de les cambres D i F, fins als 40 o 50 cm en els millor conservats, com els murs de les sales B i C. Els murs estaven lluits amb un estuc molt feble i deteriorat per les arrels de les plantes, que conservava restes de pintura verda i

(42) Balil, 1962, 156, núm. 14; Balil, 1979, 199-200; Balil, 1984, 217-218, núm. 57, lám. I, 2; Gutiérrez Behemerid, 1988, 77-78, núm. 29, lám. XV; Chiner, 1990, 20, 87-88, lám. III, C.16.

(43) Alcina no dona d'aquest edifici més dimensions que l'alçària conservada dels murs i la seua grossària. Les dimensions que jo done són purament aproximatives i estan calculades a partir de l'escala gràfica que apareix en el croquis de la planta que inclou en el seu treball, sobre el qual he preparat el dibuix de la figura 13.

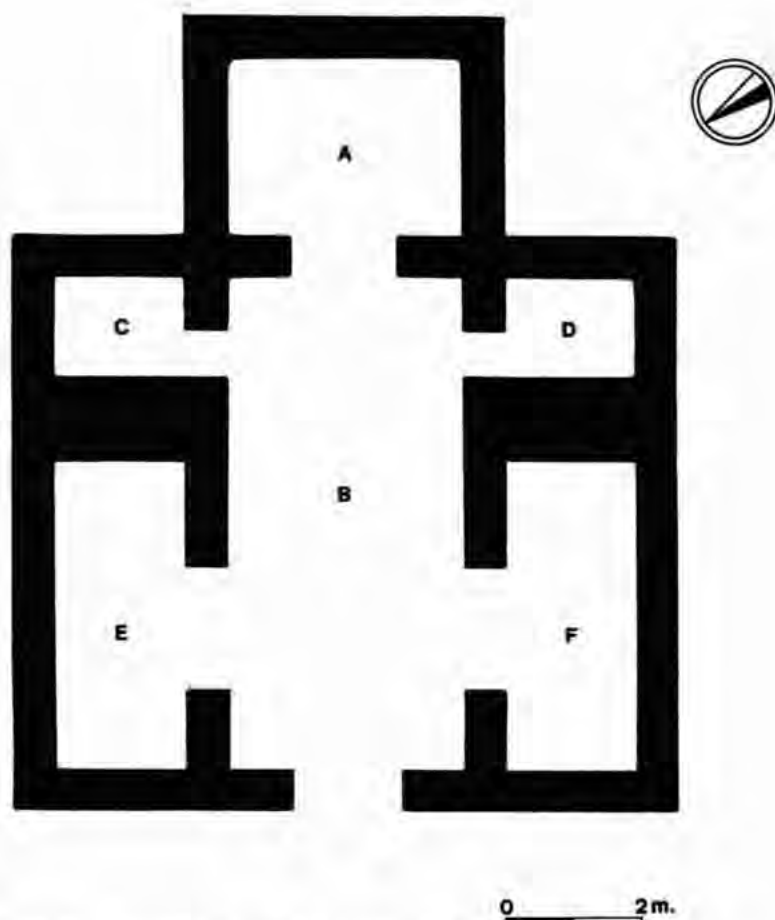

Figura 13.— Croquis de l'edifici A a partir del dibuix d'Alcácer (1950).

roja. Un sondeig en la sala B va proporcionar gran quantitat de fragments ceràmics: anses, vores, bases, etc, amb una decoració de canalats que va considerar medieval. També va trobar grans rajoles amb signes digitals i gran abundància de tègules amb o sense signes digitals, semblants a les que després va trobar en els sondeigs de l'edifici C. Algunes d'aquestes tègules van ser trobades formant un bloc, unides amb argamassa, i va considerar que indubtablement procedien de la teulada de la construcció.

Pel que considerava l'orientació quasi perfecta de l'edifici, la seua planta amb una nau central, capçalera situada aproximadament a l'est, entrada en l'extrem oposat i petites sales laterals, i per la gran quantitat de ceràmica que considerava procedent segurament de les voltes o arcs, Alcina va identificar aquest edifici amb una ermita o capella medieval molt pobra i de construcció prou simple. Pel fet que les ruïnes eren perfectament visibles, es mostrava estranyat de no trobar cap referència en la bibliografia, i més en considerar que per l'època del seu descobriment els seus murs devien estar millor conservats.

En l'actualitat, el cim oest ha estat destruït quasi en la seua totalitat i només queda una zona reduïda en què es veuen dos murs formant un angle recte, amb un parament de pedres irregulars

i algun carreu travats amb morter, en la mateixa vora de la pedrera, i dos carreus de calcària solts, un amb una mossa profunda. El material ceràmic de construcció és relativament freqüent i de factura romana (*lateres, tegulae, imbrices*). Encara es poden trobar fragments de ceràmica comuna d'aspecte "medieval", amb decoració de canalats al coll i anses de cinta.

Pérez Sánchez (1985, 167) va assenyalar la possibilitat que es tractàs d'un edifici amb una funció religiós/funerària de cronologia tardana. En efecte, l'edifici recorda la planta d'algunes esglésies paleocristianes hispàniques, amb una estructura tripartita que s'assembla a la planta basilical (44). La forma de l'absis encaixa perfectament en la tipologia d'aquesta part dels edificis de culte cristians (cf. Cerrillo, 1994). Aquest tipus de capçalera exempta de planta aproximadament rectangular, que a l'interior pot ser semicircular, ha estat estudiat per Palol (1987, 297), que ha destacat la seua gran difusió des de les Illes Balears fins a la Lusitània, on compta amb diversos paral·lels (45). La reduïda amplària de la nau (B) respon a les modestes proporcions de l'edifici. Com va assenyalar Llobregat (1977, 129) en referència a les basíliques valencianes, és normal que tinguin unes dimensions reduïdes, com els 11 x 8 m de la d'*Illici* i els 7 x 6 de la de *Saetabis*. L'amplària de la nau central és també reduïda en altres basíliques com les de San Pedro de Mérida, de 2 m; San Gião, de 4 m; i es Cap des Port, de 5 m.

En l'organització de l'espai litúrgic, l'absis (A) correspondria al *sanctuarium*, on estaria emplaçat l'altar. Pel que fa a les dues petites cambres situades prop de la capçalera (C i D), la interpretació més senzilla en faria els àmbits de servei del cler: una podria ser el *sacrarium* on es guardaven els objectes litúrgics, i l'altra podria ser el *thesaurum* on es guardaven els objectes més preciats de l'església. Aquestes cambres podien estar situades als costats laterals de l'absis, amb accés des d'aquest a través de sengles portes laterals -les conegudes capçaleres tripartites (Godoy, 1995, 88-103)-, però en ocasions es troben endarrerides respecte d'aquest, de forma que l'accés s'hi efectua des de la nau central (46).

La distribució interna de l'edifici és semblant a la de l'església de San Gião, encara que en aquesta les naus laterals tenen una divisió tripartita. Es tractaria d'una petita església d'aula única, d'una sola nau, segons un tipus no molt estès a Hispània: es Fornàs de Torelló, es Cap des Port, Santa Margarida de Martorell, el Gatillo, etc (Godoy, 1995, 104-106). No és inversemblant pensar en la possible existència d'un pis superior per a la ubicació d'una tribuna per a les dones. Possiblement hi té relació un tret que a nivell arquitectònic crida l'atenció: la major grossària dels dos murs que separen les cambres laterals C-E i D-F.

(44) Cal recordar que aquest tipus de planta va ser utilitzada també a l'Àfrica en el segle V per a edificis amb altres funcions, identificats tradicionalment amb basíliques i *martiria*: Duval i Duval, 1972.

(45) Santa Maria del Camí (Mallorca), que es data en el segle VI (Palol, 1967, 8-10, fig. 1; Schlunk i Hauschild, 1978, 79, Abb. 58; Godoy, 1995, 161-164, fig. 16); Son Peretó (Manacor, Mallorca), en la seua primera fase que es data abans de la meitat del segle VI (Palol, 1989, 1988-1995); es Fornàs de Torelló (Maó, Menorca), que es data en la segona meitat del segle VI (Palol, 1967, 18-23, fig. 5; Godoy, 1995, 180, fig. 22); es Cap des Port (Fornells, Menorca), que es data cap a principis del segle VI (Palol, 1983, 355; Palol, 1989, 1977-1985; Godoy, 1995, 168, fig. 19bis); San Pedro de Mérida (Badajoz), que també es data en el segle VI (Almagro i Marcos, 1958, fig. 5; Palol, 1967, 97-99, fig. 29; Schlunk i Hauschild, 1978, 453-46, Abb. 23; Godoy, 1995, 283, fig. 60); São Gião (Nazaré, Portugal) (Schlunk i Hauschild, 1978, 213-214, Abb. 125; Godoy, 1995, fig. 71) i São Pedro de Balsemão (Portugal) (Schlunk i Hauschild, 1978, 217-218, Abb. 127a; Godoy, 1995, 334, fig. 85).

(46) Exemples d'esglésies amb aquesta disposició les trobem en la des Cap des Port, segons la interpretació proposada per Godoy (1995, 170-172, fig. 19bis); la vil·la de *Fortunatus* (Fraga, Ossa), després de la construcció de l'absis en la fase III (Palol, 1967, 88-90, fig. 26; Schlunk i Hauschild, 1978, 162-163, Abb. 94; Palol, 1989, 2000-2004; Godoy, 1995, 232-234, fig. 41); i Zorita de los Canes (Guadalajara), també segons la interpretació de Godoy (1995, 242, fig. 42).

Una vegada desaparegut l'edifici, no podem aportar informació complementària que possibiliti determinar amb seguretat la seua funció. Alcina en va fer una aproximació, ja que el va identificar amb un edifici de culte cristià. Possiblement ja el degué veure saquejat i destruït, de manera que objectes fonamentals per a determinar les funcions litúrgiques, com ara l'altar i el mobiliari, no han pogut ser documentats. Igualment, el fet que no s'hagen trobat cancells, restes del baptisteri, relleus ornamentals i l'aparent inexistència de tombes a l'interior i pels seus voltants immediats són problemes afegits; aquestes, però, podien trobar-se als peus del cim on s'alçava l'església. Només ens queda la planta. La seua coberta amb *tegulae* i *imbrices* permet adscriure'l a la tradició edilícia romana. La nostra interpretació, doncs, és que ens trobem davant una basílica, un edifici de culte eucarístic, que possiblement pot datar-se en el segle VI. El fet que es trobe aïllat, sense altres estructures al seu voltant, permet deduir que no es tractava de l'església d'un monestir, sinó que devia tractar-se d'una xicoteta parròquia d'una reduïda comunitat cristiana que va habitar aquest llogaret situat no molt lluny de la ciutat de *Saguntum*.

D'altra banda, entre l'epigrafia llatina d'aquest lloc hi ha una inscripció de difícil lectura, que pot ser interpretada com a cristiana. Es tracta de la part dreta d'una llosa de gres, trencada i molt erosionada, trobada cap a l'any 1970 en unes prospeccions submarines a l'Estany Gran i conservada al Museu de Belles Arts de Castelló (47). Gimeno (1988, 55) la inclou entre les possibles mencions d'oficis en l'epigrafia llatina hispànica per la terminació *-tor*. Nosaltres, però, creiem més prompte en la seua consideració com una inscripció cristiana, en la qual aquesta terminació podria correspondre -entre altres possibilitats- a un dels dos termes utilitzats en l'epigrafia per a cridar l'atenció de qui passava per davant del monument: *uiator* o *lector*, utilitzats àmpliament amb anterioritat en l'epigrafia pagana; aquests rarament apareixen a l'inici del text (cf. Muñoz, 1995, 278-280). La confirmació del seu caràcter cristià reforçaria la hipòtesi de la presència d'un edifici de culte.

EDIFICI B

En el cim oriental se situava l'edifici B, que és el pitjor conegut. Tal vegada la seua primera menció és de Laborde (1811, 57, pl. CVIII), puix en fer referència a les ruïnes del suposat temple de Venus, diu que es trobava al costat de construccions modernes que situa al nord d'aquest, al cim de la Muntanyeta, segons es pot veure en el seu dibuix (fig. 4, 8). En la fotografia que va publicar Sarthou (s/a, 742-745) a primeries de segle, es veuen restes d'un mur d'un metre d'alçària i la base de pilastra estriada anteriorment estudiada (fig. 7, 6).

Segons la notícia d'Alcina, el cim oriental de la Muntanyeta havia estat objecte d'una reocupació que havia deixat nombroses estructures de difícil interpretació. Almenys una part d'aquestes construccions devia correspondre a l'assentament alto-medieval que va deixar restes evidents en tot el jaciment, a les quals possiblement es referia Laborde. Alcina (1950, 104) va trobar aquest edifici molt arrasat i no el va excavar en la seua totalitat, per la qual cosa no va dibuixar-

(47) Ripollès, 1976, 236, núm. 15; Beltrán Lloris, 1980, 275, núm. 335, lám. LXXXVII; Corell, 1989, 194, núm. 22, fig. 22; CIL IF/14, 707. El costat dret i probablement la part superior són originals. Les seues dimensions són 53 x 32 x 13 cm i l'alçària de les lletres és de 3,5-7 cm. La part legible del text és com segueix: [—] + cd[...?] / [—] + + sil + / [—] + m + s / [—] + tor. La seua factura és molt grollera. Les línies estan inclinades cap a la dreta. Les lletres són molt irregulars, fins i tot en una mateixa línia.

ne la planta. En el vessant nord es veia el tall d'un paviment des d'on va traçar una trinxera oblíqua per tot el cim al llarg de la qual va trobar una sèrie de murs que formaven diversos angles; un d'aquests tenia 150 cm de grossària però estava molt arrasat. El material trobat va ser majoritàriament ceràmica medieval, però també vidres, una base d'àmfora, gran quantitat de claus i fragments de grapes de ferro. Hi havia signes evidents d'incendi en el terra i les parets. Com la disposició dels murs no es corresponia amb la planta de l'edifici que buscava, no hi va prosseguir els treballs.

En la descripció d'Alcina destaca el mur d'1,50 m de grossària que devia pertànyer a un edifici de proporcions monumentals. D'altra banda, la base de pilastra que es veu en la fotografia publicada per Sarthou està situada en la zona que devien ocupar aquestes ruïnes, que aleshores es trobaven millor conservades, puix hi apareixen un mur de certa alçada i una escalinata. Considere molt possible la pertinença d'aquest element de pilastra a l'edifici que s'erigia en aquest cim de la Muntanyeta, tant per raons de proximitat com per altres de tipus arquitectònic, ja que no pareix encaixar en els altres edificis identificats (C i D). Amb ell poden relacionar-se almenys una part dels altres elements de pilastra anteriorment vistos i, tal vegada, el tros de mur amb encoixinat que representa Laborde. La datació posterior dels altres dos edificis (C i D) que analitzarem a continuació ens dona un major marge de certesa. Tanmateix, les diferències observades entre els elements de pilastra, com són les estries filetejades i planes, i l'aparent caràcter tardà del capitell corinti de fulles llises, no permeten descartar la possible existència de dos edificis decorats amb pilastres.

De manera general, la col·locació de pilastres en la superfície externa dels monuments, dotant-los d'una estructura pseudoarquitectònica, correspon a un esquema de decoració ben documentat en l'arquitectura funerària romana des d'època tardo-republicana (Mansuelli, s. *u.* "Monumento funerario", *EAA*, V, 195; Von Hesberg, 1992, 128). Els tipus de monuments que utilitzen les pilastres estriades com elements sustentants o ornamentals són variats: de tipus naomorf (Sagunt, Chiprana i Sádaba), de tipus d'edícula sobre podi (Favara, Miralpeix i Numància), de tipus turriforme (Daimús i la Vilajoiosa) i fins i tot del tipus d'altar monumental (*cf.* Beltrán Fortes, 1990). La cronologia d'aquests monuments és àmplia i s'estén entre les èpoques d'August i severiana.

Aquest edifici, doncs, devia comptar amb pilastres, de les quals coneixem una base cantonera representada per Chabret. Si els capitells pertanyien al mateix edifici, per les seues dimensions (1 m de llargària) devien correspondre a murs molt sòlids, tal vegada d'un edifici de gran alçada. En aquest sentit, cal recordar el mur d'1,5 m de grossària que va veure Alcina. És evident que amb aquests escassos elements no podem determinar el tipus d'edifici de què es tractava: podia ser de qualsevol dels anteriorment vistos. Tanmateix, murs d'aquesta grossària poden correspondre a un monument del tipus d'edícula sobre podi, que pot arribar a tenir una alçada considerable i és freqüent en l'arquitectura funerària romana (Von Hesberg, 1992, 144-184). Atenent a la ubicació de la vil·la, el monument podia estar orientat cap al sud, amb la façana principal visible des de la zona residencial, on possiblement figuraria una inscripció de caràcters monumentals.

Sobre aquesta qüestió, en la descripció de Ribelles de l'Edifici D esmenta la troballa en l'exedra de ponent de part d'una inscripció de caràcters monumentals trencada en tres trossos, de 7 pams de llargària per 4 d'alçada (1,58 x 0,9 m), amb lletres d'un pam d'alçada (22,6 cm) i el següent text: *Sergia M. [—]*. Aquesta alçada només es veu superada en l'epigrafia saguntina per

les lletres de la inscripció del fòrum, de 28/30 cm (CIL II²/14, 374). La seua restitució, amb la resta de la filiació i el cognom, donaria un mínim de 3 m de llargària. Com ja va assenyalar Alcina (1950, 124), aquesta inscripció, que possiblement es trobava desplaçada, pertanyia amb seguretat a un edifici de caràcter monumental, on figuraria en la façana principal sobre la porta. El cognom *Sergia* el trobem també en una família de la ciutat de *Saguntum*, on es conserven alguns epitafis d'una dona anomenada *Sergia M(arci) f(ilia) Peregrina*, nom que presenta una gran semblança amb el que apareix incomplet en aquesta inscripció. No resultaria molt agosarat plantejar la hipòtesi que, més que una simple coincidència onomàstica, es tractàs de la mateixa persona, com ja va assenyalar el mateix Ribelles (ms. 17, 668), membre d'una rica família saguntina, que hauria erigit un monument en la seua vil·la, situada a poca distància de la ciutat. *Sergia M. f. Peregrina* és precisament un dels personatges que apareix en quatre de les dedicatòries que figuraven en el monument funerari dels *Sergii* de Sagunt (CIL II²/14, 339, 340, 344 i 345), que tant per l'epigrafia com per la tipologia de l'edifici pot datar-se entre el final del segle I i el principi del II. A partir dels pocs elements amb què comptem, la base àtica de pilastra i aquesta inscripció monumental, l'edifici a què pertanyien pot datar-se de manera aproximada en els segles I-II. Devia tractar-se, doncs, d'un monument que aquest mateix personatge va erigir en el cim oriental de la Muntanyeta amb una funció indeterminada, però possiblement funerària.

EDIFICI C

El tercer conjunt de ruïnes (C) és l'únic del qual dibuixen la planta Chabret i Cebrián i també el que va centrar els treballs d'Alcina i Mesado. Estava situat en el vessant meridional del cim oriental, a uns 10 m al sud de les restes de l'anterior (fig. 3, 2). La seua planta estava desfigurada per una sèrie de compartimentacions interiors producte de la seua reutilització, possiblement des de l'Alta Edat Mitjana.

El primer autor que identifica aquest edifici com un monument funerari va ser Cebrián, segons sabem per Llorente (1887, 260), qui afirmava que les ruïnes de l'edifici C, "con mejor criterio en mi concepto, los considera vestigios de algún edículo sepulcral".

Chabret (1888, II, 19-20, fig. 12) el descriu com un edifici de planta rectangular que estava orientat seguint l'eix major de la muntanya, d'oest a est (fig. 7, 1). Dels murs a penes quedava 1 m d'alçària i estaven fets d'argamassa amb filades de pedres desiguals. L'interpreta com un temple de tres cel·les amb *adytum*, al qual s'accedia per dues portes des de les naus laterals. En l'extrem del rectangle (A) es veien vestigis de l'escala d'accés, mentre que un altre mur (B) transversal separava les dues zones. Hi havia senyals evidents que aquest edifici havia comptat amb un pòrtic columnat avançat, per la qual cosa considerava que era un temple pròstil. El croquis de Cebrián (fig. 7, 2), amb l'error en l'orientació, no difereix massa del de Chabret.

Com hem vist, Alcina va centrar els seus treballs en aquest monument, que identificava amb el descrit per Pla (fig. 8). El descriu com un edifici de planta rectangular orientat ESE-ONO, amb unes dimensions màximes de 12,8 x 3,8 m, amb el terç oest de major amplària (4,2 m) (48).

(48) D'aquest edifici Alcina no dona tampoc les dimensions, ni tan sols la grossària del seus murs. Les que jo done són purament aproximatives i estan calculades a partir de l'escala gràfica que apareix en el croquis de la planta que inclou en el seu treball.

Aquesta nau comptava amb dues portes: una en el costat sud, desplaçada cap a l'est, i l'altra en el lateral oest, junt a l'angle SO, amb dos graons d'una escala; en el vessant sud, però desplaçada cap a l'est de la línia de la porta, hi havia una altra escalinata més ampla. Els murs estaven fets amb un parament irregular de pedres travades amb morter i conservaven fins a 1,1 m d'alçària. En llocs senyalats com els angles i les portes s'havien utilitzat carreus. En l'angle NE va veure un revestiment de carreus regulars de pedra de Sagunt, cosa de la qual dedueix que tot l'edifici devia estar recobert d'aquesta pedra. Davant de la porta oest hi havia un paviment fet de grans lloses, tovots i pedres de menor grandària.

El mur nord era d'un sol tram i d'ell arrancava un mur perpendicular en direcció nord a uns 5 m de l'angle NE, potser un contrafort. El mur sud constava de tres trams, dels quals el de l'oest estava un poc desplaçat cap al sud, raó per la qual la nau ací era més ampla. D'aquest mur sud arrancaven altres tres perpendiculars de diferent llargària: el de l'extrem oest era la continuació del mateix costat de la nau i feia angle amb el tram corresponent del mur sud; a poc més de 3 m cap a l'est n'arrancava un altre fent angle amb l'altre tram del mur sud, ací lleugerament desplaçat cap al nord, per la qual cosa quedava un buit entre ambdós trams del mur sud, sense que hi haja seguretat que es tractava d'una porta; a uns 5,5 m cap a l'est es trobava el tercer, que arrancava a uns 2 m de l'angle SE de la nau i era el més llarg dels tres.

Del paviment de morter esmentat per Pla, Ribelles i Valcárcel, que creu pertanyent a aquest edifici, Alcina diu que no veié vestigis, ni creu que pogués existir en el lloc on el situen aquests autors, com no fos sobre un gran terraplé; assenyala com possible la seua existència a l'oest de l'edifici. Tanmateix, en el text de la descripció i en la planta situa el tall d'un paviment enfront de l'escalinata meridional, on es trobava l'edifici D al qual realment pertanyia.

A l'interior de la nau, adosada al mur nord, va trobar una cambra funerària de planta rectangular, amb unes dimensions de 8,80 x 4 m. El costat est estava tancat per una paret de 60 cm de grossària en què s'obria una porta de 0,64 m de llum, situada a 1,6 m del mur nord i cegada amb pedres i terra, que ja apareix en els croquis de Chabret i Cebrián; el fet que en l'angle SE pareixia no haver cap carreu li fa suposar que aquest mur podia prolongar-se cap al sud. El mur sud, també de 60 cm de grossària, tenia en el seu extrem oest dos grans carreus, l'inferior dels quals sobreixia cap al sud, com si s'hagués prolongat en aquesta direcció; de fet, Alcina hi situa un mur. D'altra banda, pegots de morter en la cara nord d'aquest angle permeten suposar que la cambra funerària estava tancada pel costat oest amb un altre mur ja desaparegut. El mur existent en aquest costat es trobava a uns 80 cm de l'angle SO i estava fet de fragments de paviment i pedres irregulars travades amb terra. Un altre mur de semblants característiques i 3 m de llargària arranca del mur meridional de la cambra funerària en direcció sud. Alcina dibuixa un altre mur en direcció E-O que arranca del costat oest a l'altura del brancal sud de la porta lateral, possiblement de les mateixes característiques que els dos anteriors, que Mesado no va trobar. Possiblement, en el moment d'aquestes reformes degué cegar-se la porta est de la cambra funerària i obrir-se una altra en el costat sud, que és la que va trobar Alcina.

La *cella* funerària contenia tres tombes d'inhumació situades en el costat est (fig. 8, 3-4). Estaven construïdes amb lloses verticals travades amb morter i tapades amb altres lloses irregulars recobertes de morter. La primera amidava 190 x 50 cm i contenia les restes d'una persona anciana, tal vegada una dona. La segona estava orientada cap a l'est i es va trobar mig remoguda. La tercera estava intacta, també orientada cap a l'est i contenia les restes d'un home jove. No contenien aixovar, tan sols alguns fragments de ceràmica ibèrica. Per la disposició de les tombes, creu que la segona i la tercera són contemporànies a l'edifici i totes són d'època romana.

Segons Mesado (1966), aquest monument tenia una planta rectangular de 17,05 x 8,45 m, amb una superfície construïda de 144 m² i dues portes. La principal, que aleshores ja havia desaparegut, devia estar situada en el costat sud, possiblement a l'altura de l'escalinata, que quedava desplaçada cap a l'est de l'eix longitudinal i conservava 4,50 m de llargària; dos petits carreus clavats a terra i separats 1,80 m senyalaven possiblement el lloc que ocupava la porta i en donaven la llum. La porta secundària és la ja senyalada per Alcina en el costat oest, que tenia 1,40 m de llum i quedaria desplaçada cap al nord de l'eix transversal, a 2,65 m de l'angle NO; dels dos carreus que formaven els brancals, el del costat nord era un element reaprofitat, una peça motllurada amb una gola, possiblement de cornisa (fig. 12, 2), el que li feia plantejar-se la possibilitat que aquesta porta fos posterior. Mesado apunta la possibilitat d'un tercer accés pel costat est, que no quedava clar i no considerem probable. El mur nord, de 60 cm de grossària, tenia un gran carreu en l'angle NO i a 4,6 m d'aquest arrancava un altre perpendicular en direcció nord; aproximadament a 1,4 m cap a l'est d'aquest arrancava el mur esmentat per Alcina en la mateixa direcció. El mur meridional comptava amb una sòlida base formada per grans carreus, dels quals veié encara el de l'extrem oest *in situ* i el següent desplaçat, de 0,45 x 1,80 x 0,50 m. El mur oest tenia 60 cm de grossària i de l'angle SO arrancava un fort conglomerat de morter i pedres mitjanes, a mode d'anta, d'1,85 m de llargària, que li donava una longitud total de 10,30 m; el corresponent del costat est es va trobar en una neteja superficial. Del mur est, que no va excavar, sobreixia un carreu situat a 3,35 m de l'angle NE que tenia 45 cm de grossària. Aquest pot ser l'únic element visible d'aquest edifici avui dia.

En l'actualitat les seues restes a penes s'hi poden distingir. Queden alguns grans carreus solts pel vessant meridional de la muntanya que hi poden pertànyer. Tots són de calcària gris-blavencs de gran qualitat (pedra de Sagunt) i la majoria conserven adherències de morter antic. Hi destaca un en forma de gran llosa de 186 cm de llargària i 44 de grossària, amb dues mosses de 3 cm d'amplària, mides que es corresponen amb les assenyalades per Mesado per a un dels carreus desplaçats del mur meridional. Altres tres fragments de grans lloses trencades i soltes tenen grossàries de 15, 16 i 16,5 cm. A l'oest hi ha un altre carreu trencat i aïllat amb una grossària de 30 cm. A l'extrem sud, sobre els bancals, hi ha un gran carreu de forma cúbica, trencat, que conserva unes dimensions de 50 x 66 x 61 cm.

La planta que dibuixa Mesado guarda la mateixa orientació però difereix notablement de la d'Alcina, i tampoc s'aproxima a les plantes de Chabret i Cebrián. Sobre la planta d'aquell, els laterals est i oest es prolonguen cap al sud i es tanquen per aquest costat amb un nou mur que Alcina no veié, de manera que la nau on va excavar les sepultures es queda com la cambra funerària d'un edifici notablement major (fig. 14). Aquest edifici tenia afegits posteriors que deformaven la planta original. Possiblement, Alcina va centrar els seus treballs en la zona nord del monument, sense arribar a tenir-ne una visió completa. Tot i que Alcina suposa que el monument devia anar revestit de carreus de pedra calcària, i que Mesado restitueix una porta flanquejada amb pilastres, no hi ha indicis segurs que aquest monument comptàs amb elements arquitectònics decorats. La presència de dues tècniques constructives clarament diferenciades permet distingir els murs de la primera construcció dels afegits posteriors, possiblement medievals, que dividien l'interior en diferents espais. Com ja va assenyalar Alcina, l'edifici estava construït amb murs fets de pedres de grandària mitjana travades amb morter i carreus en determinats punts, com ara alguns angles. Les tombes estaven construïdes de la mateixa forma i eren indubtablement contemporànies.

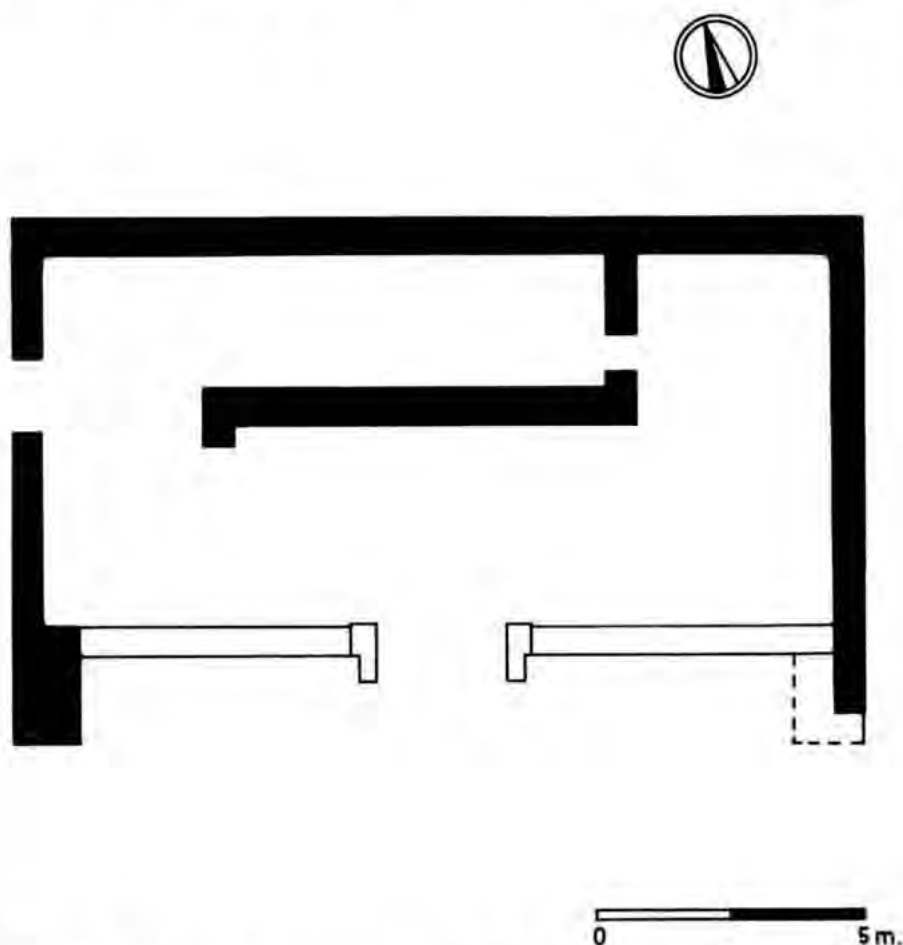

Figura 14.— Croquis del monument C a partir del dibuix de Mesado (1960).

Uns 7 m al nord d'aquest edifici (C), a uns 3 m de l'estructura que ocupava el cim oriental de la Muntanyeta (edifici B), hi havia pegots de morter roig vinós. Com que del mur nord arrancava almenys un altre en aquesta direcció, i el desnivell existent entre ambdues estructures era només d'1,70 m, Mesado creu possible la connexió entre ells.

Com destaca Mesado, davant aquesta confusió de murs i sense haver realitzat excavacions sistemàtiques, no resulta estrany que autors com Cebrián -en qui possiblement es basa Chabret- interpretassen de manera errònia la planta d'aquesta construcció. Els vestigis de l'escala conservats en el costat oest van determinar que l'orientaren E-O; possiblement l'escala principal, en el costat sud, devia estar completament colgada pels enderrocs. La idea pre-concebuda que es trobaven davant un temple clàssic els va portar a una interpretació forçada cercant una divisió interior pròxima a aquests, amb *pronaos*, *cella* i *adytum*; si afegim la regularització de la planta resultant, podem comprendre perfectament el resultat final. Aquesta interpretació fou seguida per García y Bellido (1947), qui creia que es tractava d'un temple itàlic de tres cel·les que tal vegada podia datar-se en el segle II aC o poc més tard.

La planta del monument dóna una relació entre llargària i amplària de 2:1. Quant a l'acabat de la façana, Mesado va suposar que la porta principal estava flanquejada per pilastres. També cabria la possibilitat que la façana estigués precedida d'un pòrtic columnat, com assenyalava Chabret, amb la qual cosa el monument adoptaria exteriorment la forma d'un temple *in antis*. Tanmateix, les seues dimensions no s'avenen a una modulació canònica: per a ser hexàstil els intercolumnis resultarien petits, amb 2,8 m, i per a ser tetràstil serien excessivament grans, de 4,25 m. D'altra banda, l'orientació de l'edifici, amb la façana en un dels costats més llargs, no sembla molt canònica. Donada la seua cronologia avançada, creiem que aquest edifici no devia comptar amb elements arquitectònics decorats. Si tenia algun tipus de decoració, tal vegada es limitava a un recobriment estucat dels paraments exteriors.

La presència de tombes permet concloure que es tractava d'un edifici funerari, una tomba de caràcter monumental que palesa un tractament privilegiat dels difunts i és una clara evidència de jerarquització (Picard, a AAVV, 1986, 9). La pobresa en la decoració arquitectònica de l'edifici s'adiu amb la utilització del ritual de la inhumació i ens permet datar el conjunt en època tardana. Això no obstant, per a la seua datació, donada la manca d'aixovar, hi ha ben pocs elements. En primer lloc, tenim la utilització del ritual d'inhumació, que ens proporciona una datació avançada però excessivament àmplia. En segon lloc, amb una importància molt relativa, tenim el fet que en la porta oest del monument s'haja trobat un element arquitectònic motllurat reutilitzat, possiblement una peça de cornisa: no sabem si la seua inclusió correspon al moment de construcció del monument o a una reforma posterior. Sobre aquestes bases, només es pot aproximar una datació entre els segles IV i V.

Encara que no són molt freqüents, coneixem alguns paral·lels de tombes tardanes d'aquestes característiques. En territori valencià s'ha excavat un mausoleu a la necròpolis de l'Albir (Morote, 1986; Fernández Rojo i Amorós, 1991), un gran edifici de planta rectangular (11 x 5 m) amb sis contraforts i l'interior dividit en dues habitacions. En l'habitació del costat oest hi havia un paviment de morter, sobre el qual es disposaven uns prims tabics lluits que formaven una sèrie de cambres cobertes amb lloses precintades amb argamassa. Al voltant hi havia diverses tombes de diferents tipus: construïdes, en àmfora i amb teules en doble vessant. Les tombes que hi havia a l'interior estaven saquejades i destruïdes. Les tombes adosades al mausoleu en la seua cara nord, ben conservades, es daten a partir de l'aixovar ceràmic i dues monedes cap al tercer quart del segle IV. A la necròpolis paleocristiana de *Tarraco* hi ha alguns edificis funeraris de caràcter monumental, algun dels quals presenta tombes similars recobertes amb lloses de morter, com el mausoleu 8, que es data almenys en la segona meitat del segle IV (Del Amo, 1979, 185-186, fig. 27-28). A Mèrida coneixem un monument semblant: el mausoleu de la "Casa del Anfiteatro", de planta rectangular, amb contraforts, que es data en el segle III (Palma i Bejarano, 1997).

EDIFICI D

Al sud d'aquest monument Pla i Ribelles esmenten una quarta construcció on aquell va realitzar les primeres excavacions, que apareix representat en els croquis de Chabret i Cebrián. Com no ha estat esmentat de manera singularitzada, l'anomenarem edifici D. Es tracta del paviment de morter en què s'alçaven vuit pedestals, que aquells situen al sud del monument C, però del

qual ni Alcina ni Mesado van trobar rastre. Com aquests indiquen, podia haver estat situat al peu de l'escala d'accés a la porta principal del monument C, on hi havia una extensa superfície horitzontal. La seua desaparició pot explicar-se pels treballs d'excavació del propietari de la finca, V. Melchor Polo.

En les primeres referències només s'assenyala la presència del paviment d'aquesta construcció. D'aquesta manera, Pla (1807, 25) indica: "En la superficie expresada, entre sus ruinas y excavaciones descubrí un pavimento de ormigon de ladrillo roxo, y piedrecitas menudas, y desde un extremo á otro, por las partes descubiertas, medí 50 pasos de longitud (45,20 m)". Aquesta distància és excessiva: o està equivocada o es refereix a l'extensió del conjunt de ruïnes i no a la llargària del paviment, ja que posteriorment el mateix Pla (1821a, 10) assenyala que: "(...) empezé a excavar la tierra y encontré hasta 40 palmos (9 m) de pavimento formado de ladrillo rojo y piedrecitas menudas (...)".

Ribelles (1820, 225-226) el descriu de la següent forma: "El sitio que ocultaba estos restos de antigüedad tiene como unos 40 palmos de largo y 24 de ancho (9 x 5,4 m). Cerrábanlo por todas partes paredes de dos palmos (45 cm), de la cuales queda una en pie formada de hiladas de piedras de diferentes tamaños. A los extremos de este paralelógramo quedan vestigios de dos piezas semicirculares, y en el pavimento romano de la oriental hay dos agujeros cuadrados, y otro circular, en cuyo fondo se halló una porcion de carbon de pino. El pavimento de las tres piezas es uno mismo, y trabajado segun las reglas que prescribió Vitruvio hablando de los pavimentos. En medio del piso del paralelógramo hubo en otro tiempo erigidos ocho pedestales de marmol azul Saguntino adornados con arreglo al gusto de la arquitectura romana. Cada uno de ellos estuvo colocado en frente de otro, distando cinco palmos (1,13 m) entre si, y seis (1,35 m) de las paredes laterales, y dejando en medio un tránsito de algo mas de una vara".

Dels 5 pedestals que encara veié *in situ*, 4 tenien inscripcions i l'altre era anepígraf; d'un altre pedestal encara va veure alguns fragments que li permeteren reconstruir part del text. En l'absis de ponent veié el relleu d'armes i els fragments de la inscripció de caràcters monumentals anteriorment esmentats.

En l'esborrany del seu article Ribelles (ms. 81, 761) completa la descripció d'aquesta estança: "Cierralo por un lado una pared rustica de piedra en seco, y por el otro existen solamente los fundamentos de otra al parecer semejante. En los extremos se unen las dos formando un semicirculo, dividido en su base por una pared travesera". Pla i Ribelles coincideixen en la llargària del paviment i en les seues característiques, segons les quals devia ser d'*opus signinum*. Però només Ribelles assenyala l'existència en els extrems d'aquest rectangle de 9 x 5,4 m de dues peces semicirculars, dos absis. La descripció, doncs, és clara: era una estança amb doble absis. El fet d'haver-se trobat ací la inscripció de caràcters monumentals no dóna seguretat sobre la seua pertinença a aquest monument, perquè tot el conjunt es trobava enderrocat i podia procedir d'un altre lloc.

Chabret (1888, II, 20-21, fig. 12) representa en el seu croquis el paviment situat al costat sud de l'anterior monument i explica que estava fet de formigó de rajola i grava (C), amb part dels seus murs est i nord i la localització dels pedestals, quatre a cada extrem, en l'interior (fig. 7, 1, C). Afegeix que ell n'havia pogut veure encara un. D'altra banda, en el croquis de Cebrián que reproduïx Alcina (fig. 7, 2, C) es veu el que sembla l'absis oest representat amb traços discontinus.

En l'actualitat, l'erosió i probablement alguns treballs d'excavació furtiva han deixat a la llum part d'una estructura que pot correspondre a aquest edifici. Es tracta de dos murs paral·lels disposats en direcció N-S, sobre els quals es conserva una superfície horitzontal de morter. A l'oest es veu un altre mur orientat E-O que no està exactament alineat amb les restes anteriors, però podria correspondre al mur sud de la terrassa sobre la qual s'alçaria aquest edifici.

La restitució d'aquesta planta ens dona un edifici biabsidiat, una *cella dicora* (fig. 15). La presència dels pedestals confereix a aquesta estança un inequívoc caràcter funerari. Sembla, doncs, que devia tractar-se d'una mena d'"aula de culte" o cenotafi on s'aplegarien les dedicatòries funeràries del grup familiar, possiblement soterrats en la ciutat. No pot descartar-se, però, la reutilització d'un edifici construït amb una funció diferent. Per a la seua datació només comptem amb les aproximacions cronològiques proporcionades pels pedestals i llurs textos epigràfics, que els situen entre el final del segle II i el principi del III (cf. Corell, 1989). Cal assenyalar un cert paral·lisme entre el Monument de la Trinitat de Sagunt i aquest edifici pel que fa al conjunt epigràfic, puix en aquell les 10 dedicatòries a la família constituïda pel matrimoni de *L. Antonius L. f. Gal. Numida* i *Sergia M. f. Peregrina* i la seua filla *Antonia L. f. Sergilla*, estan signades per familiars, lliberts i amics (CIL II², 77), i en aquest figuren dedicatòries de familiars i lliberts -entre altres- a dos magistrats municipals.

Els precedents d'aquest tipus d'estances biabsidiades els tenim en les basíliques alto-imperials. Com assenyala Gros (1996, 253-259), tot i que la Basílica Úlpia, acabada en el 112/113, és la més coneguda de les que compten amb dos absis, altres basíliques de les províncies occidentals poden datar-se amb anterioritat: Nyon (Germània Superior), en el regnat de Neró; Martigny (*Alpes Poeninae*), en el de Claudi i la del primer fòrum de Kempten (Rètia), cap al 80. Amb posterioritat, aquest tipus de basílica serà freqüent a Àfrica en època severiana, segons podem veure a *Bulla Regia*, *Volubilis*, *Lepcis Magna*, etc.

Trobem estructures semblants en vil·les i conjunts palatins, sobretot en el Baix Imperi, freqüentment com a vestíbuls de les estances senyorials oberts al peristil. Així, per exemple, al palau flavi de Fishbourne (Anglaterra) hi ha un corredor biabsidiat en el costat oest, darrere de la sala d'audiència (Cunliffe, 1974, 76 ss, fig. 13-14). A la vil·la de la Piazza Armerina (Sicília) la basílica està precedida per un llarg *ambulacrum* biabsidiat que dona al peristil; els banys, l'atri i el *tepidarium* són també sales biabsidiades (Carandini, Rici i De Vos, 1982, 194-197, núm. 36; 335 i 362, núm. 3 i 6). A la vil·la de Lalouette (França) trobem una llarga estança biabsidiada oberta a mode de pòrtic (Lauffray, Schreyeck i Dupré, 1973, 151, fig. 26). A Àfrica hi ha dos exemples d'aules biabsidiades en sengles cases d'*Hippo Regius* (Tunísia), la *Maison de la Chasse* i la *Maison à l'Est du Forum* (Rebuffat, 1969, 674). En l'arquitectura privada hispànica les estances amb doble absis també són característiques de les vil·les del Baix Imperi i solen tenir un caràcter senyorial (Fernández Castro, 1982, 207; Alonso, 1983) (49). Tenim alguns exemples en les vil·les de La Sevillana (Badajoz), del final del segle IV, on hi ha una estructura biabsidiada a l'exterior amb funció de criptopòrtic (Aguilar i Guichard, 1993, 120-121, fig. 38); Bruñel (Jaén), que es

(49) Aquest tipus arquitectònic serà igualment emprat en el món cristià en la planta d'algunes basíliques com les de Casa Herrera (Mèrida, Badajoz), Torre de Palma (Monforte de ALEMTEJO, Portugal), San Pedro de Alcántara (La Vega del Mar, Màlaga), etc (Godoy, 1995, 284-291, figs. 61-62; 294-303, fig. 65; 262-266, fig. 52).

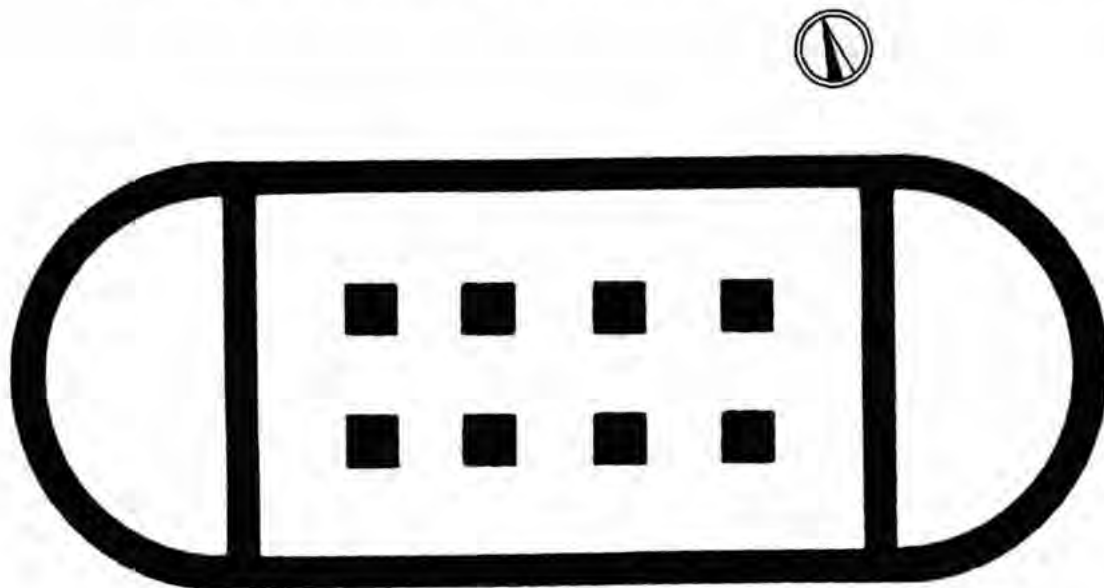

Figura 15.- Croquis de l'edifici D segons de la descripció de Ribelles (1820).

data en el segle IV, situada en un dels costats del peristil, amb unes dimensions d'uns 13 x 40 m (Palol i Sotomayor, 1972, 377-378, fig. 12; Schlunk i Hauschild, 1978, 116-117); Torre de Cordeira (Beja, Portugal), que es data en la primera meitat del segle IV, amb dues estances biabsidiades en les termes (Gorges, 1979, 475-476, pl. LXX); i la de Barros-Oledo, on trobem 2 estructures rectangulars biabsidiades als costats d'un pati, que es data entre el final del segle III i el IV (Carvalho i Costa, 1994, 71, fig. 2). Finalment, en el conjunt palatí de Cercadilla (Còrdova), l'edifici E té igualment un vestíbul biabsidiat (Hidalgo, 1996, 43, fig. 3).

6. LES INSCRIPCIONS I LES TROBALLE MONETÀRIES

Un dels elements destacats des de les primeres referències de Pla i Ribelles són les inscripcions, de les quals es van trobar un mínim de tretze, majoritàriament de caràcter funerari (50). Pel que fa a l'onomàstica, com ja va assenyalar Chabret, "los nombres de las familias que suenan en todas las inscripciones del referido templo, son saguntinos, y como todas las que se hallan en la jurisdicción de la antigua ciudad tienen hasta las particularidades que usaban en la redacción de los epígrafes". Aquesta relació de l'epigrafia d'Almenara amb la de *Saguntum* és palesa no únicament en l'onomàstica, sinó també en la morfologia del suports. En aquest sentit, hi desta-

(50) CIL II 3973-3979, 3981-3983 i 6054-6061; Beltrán, 1980, núm. 319-337; CIL II/14, 687-708. L'epigrafia d'Almenara ha estat estudiada de manera monogràfica per Corell (1989). La resta d'inscripcions d'aquesta localitat no tenen procedència concreta segura per trobar-se reutilitzades, tot i que se'n pot suposar el mateix origen almenys per a una part (Arasa, en premsa c).

quen dos pedestals dedicats a sengles magistrats municipals que, per raons de proximitat, deuen ser saguntins: [.] *Geminus* [.] i *Maximus* i *L. Valerius L. f. Gal. O[pta]tus*.

Pel que fa a la inscripció de caràcters monumentals en què es podia llegir *Sergia M. [f. —]*, ja hem vist que el gentilici *Sergius* figura en una família d'aquesta ciutat, on es conserven quatre epígrafs dedicats a una dona anomenada *Sergia M(arci) f(ilia) Peregrina*. Corell (1989, 187-188) relaciona amb aquesta inscripció un fragment trobat a Benavites, també amb caràcters monumentals, en què es llegeix *Ser[—]*, d'on restitueix un hipotètic nom *Sergia M. f. Ser[gilla]*. Aquesta relació entre els fragments d'Almenara i de Benavites ens sembla un tant forçada, encara que no és descartable, puix podria tractar-se d'una altra inscripció de caràcter monumental procedent del mateix jaciment on es van trobar altres epígrafs coneguts en aquesta localitat. De fet, en el mateix monument de la Trinitat figura una altra dona de nom *Antonia L. f. Sergilla*, possiblement filla de l'anterior i de *L. Antonius Numida*, el nom de la qual podria figurar en un monument d'una altra propietat familiar situada a la veïna Benavites.

Però la inscripció més coneguda és aquella en què apareix una dedicatòria religiosa a Venus (CIL IF/14, 688). La troballa d'aquest epígraf ha estat determinant en la reducció del santuari d'aquesta deessa esmentat per Polibi al jaciment de la Muntanyeta. Aquesta interpretació tradicional ha estat represa darrerament per Corell (1986). La inscripció estava trencada en quatre fragments. En els tres primers fragments apareix una dedicatòria votiva, mentre que en el quart apareix una xifra corresponent a l'edat. La interpretació dels dos primers fragments difícilment pot ser diferent de la que va fer Valcárcel (Pla, 1821a, 15): "Me persuado que son de una misma inscripcion, y podrán leerse los dos primeros VENERI SANCTAE ó SANCTISSIMAE (...) El tercer fragmento que es IN H M significa *In Honorem Memoriamque*". En el quart es llegeix el que sembla una referència a l'edat: [*an(norum)*] i *XXII*. Les inscripcions funeràries amb dedicatòries a divinitats són relativament freqüents a Hispània (51). Segons Vázquez (1982, 716), els epitafis hispans en què es menciona Venus pertanyen només a dones, mentre que els dedicants són generalment homes. És molt probable, doncs, que a continuació de la dedicatòria aparegués el nom de la difunta, potser la filiació i l'edat, que trobaríem possiblement incompleta en el fragment núm. 4. D'aquesta manera, molt probablement ens trobem amb un epígraf funerari dedicat a Venus. La seua presència, per tant, no ha d'explicar-se necessàriament en relació amb un hipotètic culte a aquesta divinitat i la seua identificació amb el santuari esmentat per Polibi.

Quant a les troballes monetàries, han estat molt nombroses al jaciment. Inicialment, Pla (1807, 34) dóna unes xifres menors i segurament més pròximes a la realitat: "En sus contornos se han hallado numerosísimas monedas antiguas, (...) Solamente Josef Gomis, de dicha Villa, y un Pastor de la Llosa, excederán de 200 monedas las que se han encontrado en este parage". Més endavant, Pla (1821a, 13) diu que "en todo su contorno (se hallan) un sinúmero de medallas antiguas, asi de letras desconocidas como romanas". A continuació posa diversos exemples per il·lus-

(51) Vegeu el comentari de Hübner en CIL II 5261: *Dedicationes certis deis deabusve factae in honorem defunctorum non rarae sunt potissimum in Hispania*; vegeu també CIL II, 1194-1195 i 1202. Les fórmules utilitzades en aquestes dedicatòries eren diverses: la més freqüent era *in honorem* (CIL II 22, 23, 46, 3386, 3786, 5025, 5261); en una ocasió apareix *in memoriam* (CIL II 8); sovint es combinaven ambdues fórmules: *in honorem et memoriam* (CIL II 4080, 4087, 4458), *in honorem memoriamque* (CIL II 6181) o simplement *in honorem memoriae* (CIL II 5522).

trar la quantitat de monedes que s'hi trobaven (Pla, 1821b, 4): "solamente el Sr. Arcediano de Alcira D. Vicente Saus tenia mas de dos mil, asi de las mas antiguas de letras desconocidas como de romanas, que un vecino de la villa de Almenara le recogió de dichos términos. Un pastor de la Llosa, pueblo anexo de Almenara, á centenares ha vendido al Dr. D. Enrique Palos, de Murviedro, de todas clases de monedas antiguas halladas en el mismo terreno. Dicho Cura tambien posee una buena porcion, entre ellas una, asimismo hallada en el monte del templo de Venus, tan preciosa por su antigüedad, que enmudece á todos los críticos mas severos; en el anverso tiene á Mercurio el dios del comercio, (...); en el reverso el caduceo con las dos sierpes encaramadas, y en el exergo cuatro letras de un carácter desconocido hasta del mismo Sr. Perez Bayer, versadísimo en todos los alfabetos".

Segons Ribelles (1820, 222): "Entre sus ruinas se han descubierto sucesivament mil y mil medallas de todas clases, y de épocas muy remotas. D. Juan Bautista Figols, cura parroco de esta Villa, ha juntado en pocos años muchas de los primeros Emperadores Romanos, con otras consulares, coloniales, y de letras desconocidas, (...) y por otra parte se sabe, que en el siglo pasado un vecino de Almenara llegó á recoger mas de dos mil". En un dels seus manuscrits (ms. 17, 26) parla del monetari d'aquest capellà: "En las mismas ruinas se han hallado varias medallas de letras desconocidas, de la cuales tiene en su poder el referido Cura una con la inscripcion en el reverso *Saiti*, otra con esta *Kelse*, y otra con esta *Arse*, y otra con esta *Bilbilis* y otras muchas Imperiales de Hadriano, Vespasiano, Domiciano, Claudio, con algunas Consulares, y una municipal de Sagunto". Entre les monedes dibuixades en aquest manuscrit (Arasa i Ripollès, 1996, 409-413, núm. 8, 12 i 19) i vistes en el monetari de l'esmentat rector n'inclou tres, la primera de les quals diu expressament que fou trobada en aquest lloc: una unitat de *Saitabi* de la segona meitat del segle II, una unitat d'*Arse* també de la segona meitat d'aquest segle i una unitat bilingüe de *Kelse* de mitjan del segle I aC.

Ceán (1832, 47, 77), per a qui "pasan de 100 monedas las que se han encontrado" en aquest lloc, és l'únic autor que ofereix una mínima relació de peces ja que esmenta "diferentes monedas romanas de Adriano, Antonino Pío y Gordiano, y de las colonias *Celsa*, *Ilici*, *Ilerda*, *Cartago Nova* y *Corduba*". També Valcárcel (1852, 49) recorda l'abundància de monedes trobades en aquest lloc: "en este sitio se han encontrado porcion de monedas romanas, de las cuales solo un vecino de Almenara, llamado José Gomez, recogio cincuenta, y un pastor del pueblo de Losa, otras tantas". Mesado (1966, 196) esmenta dues monedes romano-republicanes, arreplegades per Ripollès (1982, 95). Aquest mateix autor va publicar un sesterci de Titus (Ripollès, 1980, 33). Darrerament se'ns ha comunicat la troballa d'altres dues monedes d'*Arse* en la part oest de la Muntanyeta.

La importància quantitativa de les troballes monetàries en aquest lloc, de les quals ben poques han pogut ser identificades, correspon sens dubte a una llarga ocupació que deu començar almenys en els segles II-I aC, quan poden datar-se les monedes ibèriques i republicanes ("consulars", de "letras desconocidas" i de les seques *Arse*, *Saitabi* i *Kelse*). Amb posterioritat destaca el nombre de peces provincials que esmenta Ceán, entre les quals n'hi ha de Catalunya (*Ilerda*), la Vall de l'Ebre (*Celsa*), el País Valencià (*Ilici*), Múrcia (*Carthago Nova*) i Andalusia (*Corduba*). La seqüència corresponent a les encunyacions imperials comprén els segles I-III, amb peces de Titus, Adrià, Antoní Pius i Gordià; hi destaca l'absència de monedes del Baix Imperi.

7. CONCLUSIONS

Començarem amb el text de Polibi (III, 97, 6-8) que es troba en la base del corrent d'opinió sobre la identificació del jaciment que perdura fins a l'actualitat (52), el qual es complementa amb un altre de Livi (XXII, 22, 4) sobre el mateix fet (53). En la narració de la Segona Guerra Púnica, Polibi conta que l'any 217 els romans, comandats pel procònsol P. Corneli Escipió, després de passar l'Ebre van dirigir-se cap a *Saguntum* i van acampar a uns 40 estadis (7,4 km) d'aquesta ciutat, prop d'un temple dedicat a Afrodita. El passatge de Livi narra el mateix esdeveniment, però no conté els detalls del temple i de la distància del campament a Sagunt. Aquest és el primer contacte entre ambdós exèrcits en terres valencianes, del qual no hi ha constància sobre un enfrontament militar. Després, els romans tornen al seu campament d'hivern al nord de l'Ebre.

En el passatge de Polibi apareixen dos elements de gran interès: el campament dels romans i un temple consagrat a Afrodita. Com hem vist, aquest santuari va ser reduït des d'un principi a les ruïnes trobades a la Muntanyeta dels Estanys. L'aparició d'una dedicatòria a Venus va donar suport -mitjançant una interpretació interessada- a aquesta hipòtesi, que va arrelar molt entre els erudits i historiadors valencians i es va popularitzar fins al punt que encara perdura. La dedicatòria, però, correspon a una inscripció funerària i cal considerar-la insuficient per admetre la presència d'un santuari (54). La identificació del campament amb el recinte emmurallat de la muntanya del Punt del Cid va ser posterior (55). Esmentat inicialment per Chabret (1888, 25-28), va ser identificat per Cebrián -segons sabem pel primer- i Schulten amb el campament alçat pels Escipions en aquest primer avanç cap a Sagunt, que passava així a ser el més antic d'Hispania (56). La reducció del temple va trobar suport en la del campament; tots plegats confirmaven el text de Polibi. Aquesta opinió ha estat seguida per la major part dels autors posteriors. Encara García y Bellido (1976, 64) i, més recentment, Morillo (1991, 148), han seguit considerant aquest recinte el campament romà més antic d'Hispania. L'excavació realitzada en aquest jaciment l'any 1980, però, ha permès confirmar que es tracta d'una fortificació alto-medieval (Arasa, 1980).

(52) Polibi, III, 97, 6-8: 6 'Επειδὴ γὰρ καταπληξάμενοι τοὺς περὶ τὴν διάβασιν οἰκούντας τῶν Ἰβήρων ἤκον πρὸς τὴν τῶν Ζακανθαίων πόλιν, ἀποσχόντες σταδίου ὡς τετταράκοντα περὶ τὸ τῆς Ἀφροδίτης ἱερὸν κατεστρατοπέδευσαν, 7 λαβόντες τόπον εὐφύως κείμενον πρὸς τε τὴν ἀπὸ τῶν πολεμίων ἀσφάλειαν καὶ πρὸς τὴν ἐκ θαλάττης χορηγίαν 8 ὁμοῦ γὰρ αὐταῖς συνέβαινε καὶ τὸν στόλον ποιεῖσθαι [καὶ] τὸν παράπλου. "Ἐνθα δὴ γίνεται τις πραγματῶν περιπέτεια τοιάδε.

"En efecte, després d'intimidar les tribus iberes que habitaven vora el pas del riu, arribaren a la ciutat de Sagunt i acamparen a la distància d'uns quaranta estadis prop del temple d'Afrodita. Escolliren un indret molt ben situat, tant per la seguretat contra els enemics com per la facilitat per a rebre recursos del mar, com fos que la flota anava costejant alhora amb ells".

(53) Livi, XXII, 22, 4: *Occupatis igitur Carthaginensibus Celtiberico bello haud cunctanter Iberum Transgrediuntur nec ullo uiso hoste Saguntum pergunt ire, quod ibi obsides totius Hispaniae traditos ab Hannibale fama erat modico in arce custodisi praesidio.*

"Així doncs, com els cartaginesos estaven ocupats en la guerra contra els celtíbers, van travessar l'Ebre sense dubtar-ho i, sense haver vist cap enemic, es van diposar a marxar a Sagunt, perquè se sabia que els hostatges de tota Hispania entregats per Anníbal hi eren custodiats en una petita fortalesa".

(54) No pot descartar-se un culte en relació amb la deu dels Estanys, com per exemple el que demostra la inscripció dedicada a las nimfes junt a un lloc semblant a la ciutat d'*Edeta* (CIL II/14, 121), però no hi ha testimonis epigràfics ni representació escultòrica del *numen* que ho documenten.

(55) Una de les primeres referències documentals sobre aquest jaciment ha estat localitzada a l'Arxiu Històric d'Almenara i transcrita per J. A. Vicent, a qui agraïm la notícia. Es tracta d'una *Visura* del notari Marsanach de l'11 de novembre de 1656 en què es descriu la visita del mustasaf i prohoms de la vila: "(...) havent anat a veure la aygua que baixa del puig del sid en temps de aygues han vist que per temps passat, en una paret que y.a alli o fonaments vells y antichs se ha fet un portell (...) los tres determinen que la dita aygua gire per dalt de les mateixes ruïnes de la paret y vaja per la mateixa montanya debes lo estany (...)".

(56) Schulten, 1927b, 232-235; Schulten, 1928a, 36; Schulten, 1928b; Schulten, 1933, 522-527. Curiosament, Paris (1921, 140-141, Pl. XXXVI) pensava que era un recinte ibèric.

A l'hora d'analitzar els elements que apareixen en aquest episodi, si cerquem un marc geogràfic concret, les muntanyes d'Almenara no s'hi adeqüen en absolut. La Muntanyeta dels Estanys, situada avui dia a 2 km de la costa, no deu haver estat accessible des del mar en època històrica -sinó era a través d'un canal- a causa de la barrera formada per la restinga litoral, coneguda amb el nom del Serradal; a més a més justament aleshores el nivell del mar era més baix que en l'actualitat, i entre aquest i els Estanys hi havia una extensa franja d'albufera. En conseqüència, la hipòtesi del port és completament descartable. El santuari de Venus, sobre l'existència del qual no deu haver inicialment dubtes, és més probable que estigués situat en un lloc pròxim a la mar com el Cap de Canet, accident més propi per a la localització d'aquest tipus de llocs sacres lligats estretament a la navegació. Quant al campament dels Escipions, si l'episodi de Polibi respon a un avanç real de l'exèrcit romà, cosa que no admeten tots els historiadors, degué estar situat en un punt més pròxim a la costa, on l'albufera no dificultés la comunicació entre l'exèrcit de terra i la flota, possiblement prop de l'esmentat cap on podia trobar-se el santuari.

Tots els autors coincideixen a atribuir l'extensió i importància de les troballes a una gran població. Així, Ribelles va considerar que tal vegada es tractava de la ciutat de *Cherrónesos* esmentada per Estrabó. Per a Pla, al voltant del santuari devia haver una important població que comptaria amb un port, hipòtesi que va arrelar i durant algun temps es va creure que podia ser el port de la ciutat de *Saguntum* (57). Encara Alcina creu probable l'existència d'un port, al voltant del qual es desenvoluparia una petita població comercial.

Segons hom pot deduir de les restes arqueològiques trobades, l'ocupació del lloc s'inicia en època ibèrica, com ho indiquen la ceràmica pintada pròpia d'aquesta cultura, els fragments d'àmfora romano-republicana i les monedes hispano-romanes. Desconeixem, però, la importància i característiques d'aquesta ocupació, probablement contemporània de la darrera fase ibèrica del Castell d'Almenara (Arasa, en premsa a). Possiblement es tractava d'un petit assentament rural situat als peus del vessant meridional de la Muntanyeta dels Estanys, semblant a tants altres que existien pel territori de la ciutat d'*Arse-Saguntum*. En aquest sentit, cal recordar que als Estanys s'han trobat indicis d'ocupació humana de l'Epipaleolític i que a la veïna Muntanya Blanca hi ha restes d'un assentament de l'Edat del Bronze. El lloc, doncs, ha estat freqüentat o ocupat directament des de la Prehistòria.

El conjunt de les ruïnes descrites i excavades parcialment per diferents autors correspon a un important assentament romà, en l'emplaçament del qual sens dubte va ser determinant la presència dels Estanys. Devia tractar-se d'una vil·la que s'estendria al voltant de la Muntanyeta dels Estanys, amb una àrea monumental en el seu cim i vessant meridional i la zona residencial que possiblement ocuparia l'àmplia terrassa existent als peus d'aquesta, a l'oest de l'Estany Gran. La vil·la comptava amb un camí propi apte per a carros que possiblement hi permetia l'accés des de la via Augusta. Algunes de les troballes com el capitell jònic, dos fragments escultòrics que poden relacionar-se amb un ambient aquàtic, nombrosos fragments de marbre possiblement de *crustae* i tesselles de mosaic, deuen correspondre a la *pars urbana* de la vil·la. Possiblement també s'hi poden relacionar la construcció de defenses a la vora de l'Estany Gran, una mena de dic per protegir la zona residencial, així com una illa artificial en el seu centre, elements que han estat identificats tradicionalment amb les restes d'un port i una torre, respectivament. La

(57) Aquesta idea va passar fins i tot a la literatura en l'obra de V. Blasco Ibáñez *Sónica la cortesana* (València, 1923), escrita en 1909.

presència de contrapesos i altres elements d'almàssera, almenys en part trobats al NE de la zona residencial, corresponen a la *pars fructuaria* i indiquen la realització d'activitats agrícoles que proven el caràcter rural de l'assentament. Les ceràmiques i monedes trobades en confirmen l'ocupació i permeten determinar-ne la datació general, almenys en els segles I-IV.

La part millor coneguda i l'única en què s'han efectuat excavacions és la zona monumental que s'estenia des del cim i de forma escalonada per tot el vessant meridional. Ací van anar construïnt-se fins a tres monuments de diferents èpoques i tipologia. El primer descrit per Pla i Ribelles, l'edifici D, era el situat més avall, en el lloc més pròxim a la zona residencial. Tenia planta rectangular biabsidiada i en el seu interior hi havia fins a vuit pedestals, que poden datar-se entre el darrer terç del segle II i el primer del III. En relació amb el caràcter funerari dels pedestals, sembla tractar-se d'una mena de recinte de culte funerari de caràcter familiar. En una terrassa superior hi havia l'edifici C excavat per Alcina i Mesado, un mausoleu funerari -com ja va suposar Cebrián- d'època tardana, que possiblement pot datar-se en els segles IV-V. Finalment, al cim de la Muntanyeta, en un lloc preeminent que permetia una perfecta visualització, degué existir un tercer edifici (B), tal vegada de caràcter funerari, possiblement d'època altoimperial del qual només s'han conservat alguns elements arquitectònics decorats.

El lloc ha proporcionat un ampli conjunt epigràfic, majoritàriament de caràcter funerari, que pot datar-se almenys entre el final del segle I i el III dC, amb una major concentració en el II. Hi destaca la presència de dos magistrats municipals que degueren exercir els seus càrrecs en la pròxima ciutat de *Saguntum*. L'onomàstica permet establir una estreta relació amb algunes de les més il·lustres famílies saguntines, com els *Baebii*, *Sergii* i *Valerii*. En un d'aquests epígrafs, de caràcter monumental, es llegia el nom d'una dona anomenada *Sergia M.* [f. —], que devia figurar en un mur d'algun dels monuments identificats en el jaciment, possiblement l'existent en el cim est de la Muntanyeta (B). La vil·la, doncs, degué ser propietat -almenys en alguna època- d'aquesta família saguntina.

En aquest sentit, devia ser una més de les nombroses vil·les pertanyents als membres de l'elit saguntina, sens dubte importants *possessores* en el territori municipal, com possiblement també ho eren altres com l'existent en les proximitats de Benavites (Valcárcel, 1852, 24-25), on també s'esmenta la troballa d'un fragment d'inscripció amb caràcters monumentals (Corell, 1988, 93-94, núm. 3, lám. VI); l'Antigor d'Albasset de Benifairó (Valcárcel, 1852, 26), on s'esmenta la presència d'una escultura; el Cabeçolet (Sagunt), on es va trobar una herma de Bacus (58); el Cabeçol (Sagunt), on s'han trobat carreus d'algun edifici monumental (Bru, 1958, 157), etc.

En relació amb la continuïtat en l'ocupació en l'antiguitat tardana, l'edifici existent al cim oest de la Muntanyeta (edifici A) pot identificar-se per la seua tipologia amb un edifici de culte, possiblement una petita basílica paleocristiana al servei d'una reduïda comunitat rural que pot datar-se en el segle VI. La seua destrucció impedeix confirmar la presència d'indicadors arqueològics de ritual. Tal vegada a aquesta època correspon la inscripció esmentada, possiblement cristiana. L'ocupació del lloc sembla continuar al llarg de l'Alta Edat Mitjana, període al qual deuen pertànyer alguns dels enterraments i construccions esmentats. Els nombrosos fragments de

(58) Bru, 1958, 158-159 i 169-171, lám. IV, 1-2; Balil, 1981, 12-13, núm. 65, lám. IV, 3; Baena, en Aranegui dir., 1990, 87-88.

ceràmica medieval que es trobaven per tota la seua superfície indiquen una intensa ocupació del lloc en aquesta època, quan també degueren reutilitzar-se els edificis romans millor conservats. En un moment indeterminat d'aquest període, possiblement en els primers moments de l'ocupació andalusí, s'inicia el procés de destrucció del lloc amb el reaprofitament de carreus per a la construcció del recinte murat del Punt del Cid.

FONTS LITERÀRIES

TITUS LIVI

RAMÍREZ, A. i FERNÁNDEZ, J. (1992): *Tito Livio. Historia de Roma. La segunda guerra púnica. I: Libros 21-25*, Alianza Ed., Madrid.

POLIBI

RAMON I ARRUFAT, A. (1935): *Polibi. Història. Llibres III-IV*, III, Fundació Bernat Metge, Barcelona.

ABREVIATURES

CIL II = HÜBNER, E. (1867): *Corpus Inscriptionum Latinarum. Inscriptiones Hispaniae Latinae*, II, Berlin.

CIL IF = ALFÖLDY, G.; MAYER, M., i STYLOW, A. U. eds. (1995): *Corpus inscriptionum latinarum II: Inscriptiones Hispaniae latinae. Editio altera. Pars XIV: Conventus Tarraconensis. Fasciculus primus: pars meridionalis Conventus Tarraconensis (CIL IF/14), fasc. 1*, Berlin.

DS = DAREMBERG, C.; SAGLIO, E. i POTTIER, E. (1877-1919): *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines*, Paris.

EAA = *Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale* (1958 ss), Roma.

GEC = *Gran Enciclopèdia Catalana*, Barcelona (1970 ss).

GERV = *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*, Valencia (1973).

LIMC = *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* (1981 ss), Zürich-München.

RE = WISSOWA, G.; KROLL, W. i MITTELHAUS, K. (1883 ss): *Pauly's Real-Encyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart.

BIBLIOGRAFIA

- AA.VV. (1986): *L'inhumation privilégiée du IVe aux VIIIe siècle en Occident*, Actes du colloque de Cretiel, Paris.
- ABAD CASAL, L. (1982): *La pintura romana en España*, Alicante-Sevilla.
- ABAD CASAL, L. (1985): "Arqueología romana del País Valenciano: panorama y perspectivas", *I Jornadas de Arqueología de la Universidad de Alicante*, Alicante, pp. 337-382.
- ABAD CASAL, L. (1986): "L'art romà", *Història de l'art valencià*, I, València, pp. 147-189.
- ABAD CASAL, L. i BENDALA GALÁN, M. (1985): "Los sepulcros turriformes de Daimuz y Villajoyosa: dos monumentos romanos olvidados", *Lucentum*, IV, Alicante, pp. 147-184.
- ACUÑA-FERNÁNDEZ, P. (1974): *Los relieves romanos de Clunia decorados con motivos militares*, Studia Archaeologica, 30, Santiago de Compostela-Valladolid.
- AGUILAR, A. i GUICHARD, P. (1993): *Villas romaines d'Estrémadure. Doña María, la Sevillana et leur environnement*, Madrid.
- ALBERTINI, E. (1913): "Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, IV, Barcelona, pp. 323-474.
- ALCINA FRANCH, J. (1950): "Las ruinas romanas de Almenara (Castellón)", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXVI, Castellón, pp. 92-128.
- ALMAGRO BASCH, M. (1945): "Museo Arqueológico de Barcelona", *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales*, VI, Madrid.
- ALMAGRO, M. i MARCOS, A. (1958): "Excavaciones de ruinas de época visigoda en la aldea de San Pedro de Mérida", *Revista de Estudios Extremeños*, 14, Badajoz, pp. 75-93.
- ALONSO SÁNCHEZ, A. (1983): "Las estancias absidiadas en las villae romanas de Extremadura", *Norba*, IV, Cáceres, pp. 199-206.
- ÁLVAREZ MARTÍNEZ, J. M. (1992): "El templo de Diana", *Templos romanos de España, Cuadernos de Arquitectura Romana*, 1, Murcia, pp. 95-123.
- AMY, R. i GROS, P. (1979): *La Maison Carrée de Nîmes*, XXXVIII Suppl. à Gallia, Paris.
- ANÓNIM (1959): "Exploraciones", *Arse*, 3, Sagunto, p. 17.
- ARANEGUI GASCÓ, C. (1976): "Las excavaciones del Grau Vell y el puerto de la ciudad de Arse-Saguntum", *Saitabi*, XXVI, Valencia, pp. 41-46.
- ARANEGUI GASCÓ, C. (1988): "Algunes qüestions entorn de la història de Sagunt", *Fonaments*, 7, Barcelona, pp. 57-66.
- ARANEGUI GASCÓ, C. (1992): "Un templo republicano en el centro cívico saguntino", *Cuadernos de Arquitectura Romana*, 1, Murcia, pp. 67-82.
- ARANEGUI GASCÓ, C. (1995): "Los monumentos funerarios romanos descubiertos en Edeta (Llíria, Valencia)", *Saguntum*, 29, València, pp. 197-210.
- ARANEGUI GASCÓ, C. dir. (1990): *Espai públic i espai privat. Les escultures romanes del Museu de Sagunt*, València.
- ARANEGUI GASCÓ, C. coord. (1996): *Els romans a les terres valencianes*, València.
- ARASA I GIL, F. (1980): "El Punt del Cid d'Almenara (la Plana Baixa, Castelló). Notes sobre la primera campanya d'excavacions", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 7, Castellón, pp. 219-242.
- ARASA I GIL, F. (1987): "El monumento romano de la Ermita de la Virgen del Cid (La Iglesuela del Cid, Teruel)", *Boletín del Museo Arqueológico de Zaragoza*, 6, Zaragoza, pp. 141-179.
- ARASA I GIL, F. (1997): "Les comarques septentrionals del litoral valencià entre els segles IV i VI", *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol*, 2, Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, XXXVII, Girona, pp. 1145-1159.
- ARASA I GIL, F. (1998a): "La vil·la romana de la Muntanyeta dels Estanys d'Almenara (la Plana Baixa)", *2n Congrés d'Estudis sobre el Camp de Morvedre*, Sagunt, pp. 129-145.

- ARASA I GIL, F. (1998b): "Mosaics romans a les comarques septentrionals del País Valencià", *Saguntum*, 31, València, pp. 213-224.
- ARASA I GIL, F. (1998c): "Escultures romanes de Castelló", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 19, Castelló, pp. 311-347.
- ARASA I GIL, F. (en premsa a): *La romanització a les comarques septentrionals del litoral valencià. Territori i poblament en època republicana (segles II-I aC)*, Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques, 6, Castelló de la Plana.
- ARASA I GIL, F. (en premsa b): "Esculturas romanas de la provincia de Castellón", *Actas de la III Reunión sobre Escultura Romana en Hispania, Anejos de Anales de Arqueología de Córdoba*, I, Córdoba.
- ARASA I GIL, F. (en premsa c): *Inscripcions romanes de Castelló*, Societat Castellonenca de Cultura.
- ARASA, F. i RIPOLLÈS, P. P. (1996): "Notícies numismàtiques de fra Bartolomé Ribelles", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17, Castelló de la Plana, pp. 405-418.
- BALBÁS, J. A. (1892): *El libro de la provincia de Castellón*, Valencia.
- BALIL, A. (1962): "Materiales para un "Corpus" de escultura romana del Conventus Tarraconense (II)", *Archivo Español de Arqueología*, XXXV, Madrid, pp. 145-157.
- BALIL, A. (1979): "Capiteles romanos figurados de Sagunto y Almenara", *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 14, Valencia, pp. 199-201.
- BALIL, A. (1981): "Esculturas romanas de la Península Ibérica. IV", *Boletín del Seminario de Arte y Arqueología*, XLVII, Valladolid, pp. 214-236.
- BALIL, A. (1983): "Una escultura romana de Sagunto: la Venus de la Concha", *Arse*, 18, Sagunto, pp. 34-41.
- BALIL, A. (1985): "Esculturas romanas de la Península Ibérica. VII", *Boletín del Seminario de Arte y Arqueología*, LI, Valladolid, pp. 187-230.
- BECATTI, G. (1961): *Mosaici e pavimenti marmorei*, Scavi di Ostia, IV, Roma.
- BECATTI, G. (1971): *Ninfe e divinità marine. Ricerche mitologiche iconografiche e stilistiche*, Studi Miscelanei, 17, Roma.
- BELLONI, G. G. (1958): *I capitelli romani di Milano (Museo Archeologico e città)*, Roma.
- BELTRÁN FORTES, J. (1990): "Mausoleos romanos en forma de altar del sur de la Península Ibérica", *Archivo Español de Arqueología*, 63, Madrid, pp. 183-226.
- BELTRÁN, J. i BAENA, L. (1996): *Arquitectura funeraria romana de la Colonia Salaria (Úbeda, Jaén). Ensayo de sistematización de los monumenta funerarios altoimperiales del alto Guadalquivir*, Sevilla.
- BELTRÁN LLORIS, F. (1980): *Epigrafía latina de Saguntum y su territorium (Cronología. Territorium. Notas prosopográficas. Cuestiones municipales)*, Serie de Trabajos Varios. Museo de Prehistoria, 67, Valencia.
- BLANCHARD-LEMÉE, M. (1975): *Maisons à mosaïques du quartier central de Djemila (Cuicul)*, Aix-en-Provence.
- BLÁZQUEZ, J. M. (1981): *Mosaicos romanos de Córdoba, Jaén y Málaga*, Corpus de Mosaicos Romanos de España, III.
- BOIX, V. (1865): *Memorias de Sagunto*, Sagunto.
- BRU I VIDAL, S. (1958): "Notas de arqueología saguntina", *Archivo de Prehistoria Levantina*, VII, Valencia, pp. 147-171.
- BRU I VIDAL, S. (1963): *Les terres valencianes durant l'època romana*, València.
- BRUN, J.-P. (1986): *L'oléiculture antique en Provence. Les huileries du département du Var*, Paris.
- CABALLERO ZOREDA, L. (1974): *La necrópolis tardorromana de Fuentespreadas (Zamora). Un asentamiento en el valle del Duero*, Excavaciones Arqueológicas en España, 80, Madrid.
- CALERO LAFUENTE, M. C. (1971): "Geografía agraria de Almenara", *Cuadernos de Geografía*, 9, Valencia, pp. 221-243.

- CANCELA, Mª L. (1993): "Elementos decorativos de la arquitectura funeraria de la Tarraconense oriental", *Actas de la I Reunión sobre Escultura Romana en Hispania*, Madrid, pp. 239-261.
- CANCELA, Mª L. i MARTÍ-BUENO, M. (1993): "Hispanie romaine: architecture funéraire monumentale dans le monde rural", *Monde des Morts, Monde des Vivants en Gaule Rurale*, Tours, pp. 399-409.
- NCARANDINI, A.; RICCI, A. i DE VOS, M. (1982): *Filosofiana: La villa di Piazza Armerina. Imagine di un aristocratico romano al tempo di Costantino*, Palermo.
- CARVALHO, R. i COSTA, M. (1994): "A villa romana dos Barros-Oledo. Primeira notícia", *Portugalia*, XV, Porto, pp. 61-82.
- CAVANILLES PALOP, A. J. (1795-97): *Observaciones sobre la historia natural, geographa, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, Madrid.
- CEÁN BERMÚDEZ, J. A. (1832): *Sumario de las antigüedades romanas que hay en España*, Madrid.
- CERRILLO MARTÍN DE CÁCERES, E. (1994): "Arqueología de los centros de culto en las iglesias de época paleocristiana y visigoda de la Península Ibérica: ábsides y santuarios", *Cuadernos de Arqueología de la Universidad de Navarra*, 2, Pamplona, pp. 261-282.
- CHABRET FRAGA, A. (1888): *Sagunto. Su historia y monumentos*, Barcelona.
- CHINER MARTORELL, P. (1990): *La decoración arquitectónica en Saguntum*, Valencia.
- CODINA ARMENGOT, E. (1946): *Inventarios de las obras del Museo provincial de Bellas Artes y de las colecciones de la Excma. Diputación de Castellón*, Castellón.
- CORELL VICENT, J. (1986): "La dedicatoria a Venus procedente de la 'Muntanyeta dels Estanys' (Almenara, Castellón) y Polibio 3, 97, 6-8", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXII, Castellón, pp. 247-260.
- CORELL VICENT, J. (1988): "Hallazgos epigráficos en Quartell, Benavites y Sagunto", *Arse*, 23, Sagunto, pp. 781-791.
- CORELL VICENT, J. (1989): "Inscripciones romanas de Almenara", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXVI, Castellón, pp. 173-206.
- CORELL, J. (1996): "Tres santuaris de l'antic territori de Sagunt", *Fonaments*, 9, Barcelona, pp. 121-142.
- CORTÉS Y LÓPEZ, M. (1835-36): *Diccionario geográfico-histórico de la España antigua Tarraconense, Bética y Lusitania, con la correspondencia de sus regiones, ciudades, montes, ríos, caminos, puertos e islas a los conocidos en nuestros días*, Madrid.
- CUECO ADRIÁN, M. (1960): "Los tres puertos de Sagunto", *Valencia Atracción*, 300, Valencia, pp. 10-11.
- CUMONT, F. (1942): *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris.
- CUNLIFFE, B. (1974): *Fishbourne: a Roman Palace and its Garden*, London.
- CUVEIRO PIÑOL, J. (1891): *Iberia Protohistórica*, Valladolid.
- DE LA BARRERA ANTÓN, J. L. (1984): *Los capiteles romanos de Mérida*, Badajoz.
- DE LA BARRERA ANTÓN, J. L. (1993): *La decoración arquitectónica de los foros de Augusta Emerita*, Tesis Doctoral, Córdoba.
- DEL AMO, Mª D. (1979): *Estudio crítico de la necrópolis paleocristiana de Tarragona*, Tarragona.
- DÍAZ MARTOS, A. (1957-58): "El relieve romano de Coria", *Ampurias*, 19-20, Barcelona, pp. 226-232.
- DIDIERJEAN, F.; NEY, C. i PAILLET, J.-L. (1986): *Belo III: Le Macellum*, Madrid.
- DOÑATE SEBASTIÁ, J. M. (1969): "Arqueología romana de Villarreal (Castellón)", *Archivo de Prehistoria Levantina*, XII, Valencia, pp. 205-240.
- DUPRÉ I RAVENTÓS, X. (1994): *L'arc romà de Berà (Hispania Citerior)*, Roma.
- DURÁ LÓPEZ, F. (1972): *Almenara. Estudio monográfico*, Valencia.
- DUVAL, N. i DUVAL, Y. (1972): "Fausses basiliques (et faux martyr): quelques 'bâtiments à Auges' d'Afrique", *Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité*, 84, Rome, pp. 675-719.
- DWYER, E. J. (1981): "Pompeian Oscilla Collection", *Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts*, 88, Mainz am Rhein, pp. 247-306.
- EQUINI SCHNEIDER, E. (1979): *Catalogo delle sculture romane del Museo Naz. "G. A. Sanna" di Sassari e del Comune di Porto Torres*, Firenze.

- ESCOLANO, G. (1611): *Décadas de la Insigne y Coronada ciudad y Reino de Valencia*, II, Valencia.
- ESPERANDIEU, E. (1907): *Recueil général des bas reliefs de la Gaule romaine*, I, Paris.
- FATÁS, G. i MARTÍN-BUENO, M. (1977): "Un mausoleo de época imperial en Sofuentes", *Madrid Mitteilungen*, 18, Berlin, pp. 232-271.
- FERCHIOU, N. (1989): *Décor architectonique d'Afrique proconsulaire (IIIe s. avant J.C.-Ier s. après J.C.)*, Gap.
- FERNÁNDEZ CASTRO, M. C. (1982): *Villas romanas en España*, Madrid.
- FERNÁNDEZ ROJO, A. i AMORÓS SEMPERE, A. (1991): "Una tumba excepcional de la necrópolis II de El Albir, Alfaz del Pi, Alicante", *Cullaira*, 3, Cullera, pp. 43-52.
- FEUGÈRE, M. (1993): *Les armes des romains de la République à l'Antiquité tardive*, Paris.
- FLETCHER, D. i ALCÁCER, J. (1956): "Avance a una arqueología romana de la provincia de Castellón", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXXII, Castellón, pp. 135-164.
- FRANZONI, C. (1987): *Habitus atque habitudo militis. Monumenti funerari di militari nella Cisalpina romana*, Roma.
- FROVA, A. i SCARANI, R. (1965): *Parma. Museo Nazionale di Antichità*, Parma.
- FUENTES DOMÍNGUEZ, A. (1989): *La necrópolis tardorromana de Albalate de las Nogueras (Cuenca) y el problema de las denominadas "necrópolis del Duero"*, Cuenca.
- FURIÓ, A. (1983): "Examen histórico-crítico del señoría, jurisdicción y derecho a reducirse a la real corona de la insigne villa de Sueca". *Reproducció del manuscrit del 1814 amb una notícia de l'autor i l'obra*, Sueca.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1947): "Un templo romano arcáico en Valencia ?", *Archivo Español de Arqueología*, 67, Madrid, pp. 149-151.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1960): "La colonización griega", *Historia de España dirigida por R. Menéndez Pidal*, I, 2, Madrid, pp. 493-680.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1976): "El ejército romano en Hispania", *Archivo Español de Arqueología*, 49, Madrid, pp. 59-101.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. i MENÉNDEZ PIDAL, J. (1963): *El distylo sepulcral romano de Iulipa (Zalamea)*, Anejos de "Archivo Español de Arqueología", III, Madrid.
- GARCÍA Y BELLIDO, M. (1990): *El tesoro de Mogente y su entorno monetar*, *Estudis numismàtics valencians*, 5, València.
- GARCÍA MERINO, C. (1977): "Un nuevo relieve de tema militar en la Meseta. El trofeo de San Esteban de Gormaz", *Boletín del Seminario de Arte y Arqueología*, XLIII, Valladolid, pp. 361-370.
- GARCÍA MERINO, C. (1986): "Una nueva pieza del relieve de armas de San Esteban de Gormaz (Soria), un fragmento de inscripción relacionable con el culto imperial y varia de Uxama", *Numantia*, II, Soria, pp. 277-289.
- GIMENO PASCUAL, H. (1988): *Artesanos y técnicos en la Epigrafía de Hispania*, Faventia. Monografies, 8, Bellaterra.
- GIULIANO, A. ed. (1985): *Museo Nazionale Romano. Le Sculture*, I, 8/II, Roma.
- GODOY FERNÁNDEZ, C. (1995): *Arqueología y liturgia. Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*, Barcelona.
- GORGES, J. (1979): *Les villes hispano-romaines. Inventaire et Problématique archéologique*, Paris.
- GROS, P. (1996): *L'Architecture romaine du début du IIIe siècle av. J.-C. à la fin du Haut-Empire. 1. Les monuments publics*, Paris.
- GUTIÉRREZ BEHEMERID, M. A. (1988): "Bases para un estudio del capitel jónico en la Península Ibérica", *Boletín del Seminario de Arte y Arqueología*, LIV, Valladolid, pp. 65-135.
- GUTIÉRREZ BEHEMERID, M. A. (1992a): "El templo romano de Barcino. Análisis de la decoración arquitectónica", *Cuadernos de Arquitectura Romana*, 1, Murcia, pp. 95-105.
- GUTIÉRREZ BEHEMERID, M. A. (1992b): *Capiteles Romanos de la Península Ibérica*, *Studia Archaeologica*, 81, Valladolid.

- GUTIÉRREZ BEHEMERID, M. A. (1993): "El monumento funerario de Lucio Valerio Nepote de Numancia", *Boletín del Seminario de Arte y Arqueología*, LIX, Valladolid, pp. 155-169.
- HESBERG, H. VON (1992): *Römische Grabbauten*, Darmstadt.
- HIDALGO PRIETO, R. (1996): *Espacio público y espacio privado en el conjunto palatino de Cercadilla (Córdoba): el aula central y las termas*, Sevilla.
- HUGUET SEGARRA, R. (1913): "Ruinas del Castillo de la Magdalena IV", *Heraldo de Castellón*, Castellón.
- JIMÉNEZ, A. (1975): "De Vitruvio a Vignola: autoridad de la tradición", *Habis*, 6, Sevilla, pp. 253-294.
- JIMÉNEZ SALVADOR, J. L. (1989): "El monumento funerario de los Sergii en Sagunto", *Homenatge A. Chabret 1888-1988*, València, pp. 207-220.
- JIMÉNEZ SALVADOR, J. L. (1995): "Un monumento funerario romano en forma de altar procedente de Valencia", *Saguntum*, 29, València, pp. 211-220.
- KAPOSSY, B. (1969): *Brunnenfiguren der hellenistischen und römischen Zeit*, Zürich.
- KOPPEL, E. M^a (1985): *Die römischen Skulpturen von Tarraco*, Madrider Forschungen, 15, Bonn.
- KOPPEL, E. M^a (1993): "Los relieves decorativos de Cataluña", *Empúries*, 48-50, II, Barcelona, pp. 8-20.
- KOPPEL, E. M^a (1995): "La decoración escultórica de las villae romanas en Hispania", *Poblamiento rural romano en el sureste de Hispania*, Murcia, pp. 27-48.
- LABORDE, A. DE (1811): *Viatge pintoresc i històric. El País Valencià i les Illes Balears*, Paris [Montserrat, 1975].
- LASSUS, J. (1965): "Vénus marine", *Actes du Colloque International sur la Mosaïque gréco-romaine*, Paris, pp. 175-191.
- LAUFFRAY, J.; SCHREYER, J. i DUPRÉ, N. (1973): "Les établissements et les villes gallo-romains de Lalouquette (Pyrénées-Atlantiques)", *Gallia*, 31, Paris, pp. 123-155.
- LEÓN, P. (1970): "Los relieves del Templo de Marte en Mérida", *Habis*, 1, Sevilla, pp. 181-197.
- LETZNER, W. (1990): *Römische Brunnen und Nymphaea in der Westlichen Reichshälfte*, Münster.
- LLOBREGAT CONESA, E. A. (1977): *La primitiva cristiandat valenciana*, València.
- LLOBREGAT CONESA, E. A. (1980): *Nuestra Historia*, II, Valencia, pp. 9-200.
- LLORENTE OLIVARES, T. (1887): *Valencia. Sus monumentos y arte; su naturaleza e historia*, Barcelona.
- LOSTAL, J. (1980): *Arqueología del Aragón romano*, Zaragoza.
- LOZA, Mª L. (1992): *La decoración escultórica de fuentes en Hispania*, Málaga.
- LOZA, Mª L. (1993): "La escultura de fuentes en Hispania: ejemplos de la Baetica", *Actas de la I Reunión sobre Escultura Romana en Hispania*, Madrid, pp. 97-110.
- MADOZ, P. (1848-50): *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España*, Madrid.
- MAÑANES, T. (1982): *Epigrafía y numismática de Astorga romana y su entorno*, Salamanca.
- MÁRQUEZ, C. (1993): *Capiteles romanos de Corduba Colonia Patricia*, Córdoba.
- MÁRQUEZ, C. (1998): *La decoración arquitectónica de Colonia Patricia. Una aproximación a la arquitectura y urbanismo de la Córdoba romana*, Córdoba.
- MARTÍN ÁVILA, G. (1971): "El problema de las lagunas de Almenara", *III Congreso Internazionale di Arqueologia Sottomarina*, Barcelona, pp. 91-99.
- MARTÍNEZ VALLE, A. (1995): "El monumento funerario de la Calerilla de Hortunas (Requena, Valencia)", *Archivo Español de Arqueología*, 68, Madrid, pp. 259-281.
- MASDEU, J. F. (1800): *Historia crítica de España y de la cultura Española*, XIX, Madrid.
- MENÉNDEZ PIDAL, J. (1970): "El mausoleo de los Atilios", *Archivo Español de Arqueología*, XLIII, Madrid, pp. 89-112.
- MERCKLIN, E. VON (1962): *Antike Figuralkapitelle*, Berlin.
- MESADO OLIVER, N. (1966): "Breves notas sobre las ruinas romanas de 'Els Estanys' (Almenara)", *Archivo de Prehistoria Levantina*, XI, Valencia, pp. 177-196.
- MIRALLES DEL IMPERIAL, A. (1868): *Crónica de Castellón de la Plana*, Madrid.
- MONRAVAL SAPIÑA, M. (1992): "La pintura mural romana en el País Valenciano. Estado de la investigación y nuevos hallazgos. Metodología de excavación-recuperación", *I Coloquio de Pintura mural romana en España*, Valencia, pp. 43-60.

- MORILLO CERDÁN, A. (1991): "Fortificaciones campamentales de época romana en España", *Archivo Español de Arqueología*, 64, Madrid, pp. 135-190.
- MOROTE BARBERÁ, J. G. (1986): "El Albir", *Arqueología en Alicante 1976-1986*, Alicante, pp. 57-60.
- MUNDINA MILALLAVE, B. (1873): *Historia, geografía y estadística de la provincia de Castellón*, Castellón.
- MUÑOZ GARCÍA DE ITURROSPE, M. T. (1995): *Tradición formular y literaria en los epitafios latinos de la Hispania cristiana*, Vitoria-Gasteiz.
- NOGUERA, J. M. (1996): "Aproximación a un primer corpus de la plástica romana de época imperial de la Colonia Iulia Ilici Augusta (Elche, Alicante)", *Actas de la II Reunión sobre Escultura Romana en Hispania*, Tarragona, pp. 285-318.
- NÜNNERICH-ASMUS, A. (1996): *El arco cuadrifonte de Cáparra (Cáceres). Un estudio sobre la arquitectura flavia en la Península Ibérica*, Anejos de "Archivo Español de Arqueología", XVI, Madrid.
- PALMA, F. i BEJARANO, A. (1997): "Excavación del Mausoleo de la «Casa del Anfiteatro»", *Mérida. Excavaciones arqueológicas 1994-1995*, Mérida, pp. 44-52.
- PALOL, P. DE (1967): *Arqueología cristiana de la España romana. Siglos IV-VI*, Valladolid.
- PALOL, P. DE (1970): "Necrópolis hispanorromanas del siglo IV en el valle del Duero. III. Los vasos y recipientes de bronce", *Boletín del Seminario de Arte y Arqueología*, XXXVI, Valladolid, pp. 205-236.
- PALOL, P. DE (1983): "La basílica des Cap des Port, de Fornell, Menorca", *II Reunió d'Arqueologia Paleocristiana Hispànica*, Barcelona, pp. 353-404.
- PALOL, P. DE (1987): "Arqueología paleocristiana en la Hispania romana y visigoda", *XXXIV Corso di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina*, Ravenna, pp. 291-300.
- PALOL, P. DE (1989): "La Arqueología Cristiana en la Hispania romana y visigoda. Descubrimientos recientes y nuevos puntos de vista", *Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne*, II, Città del Vaticano, pp. 1975-2022.
- PALOL, P. DE i CORTÉS, J. (1972): "Excavaciones en la villa romana de Bruñel (Quesada) de la provincia de Jaén", *Actas del VIII Congreso Internacional de Arqueología Cristiana*, Barcelona-Città del Vaticano, pp. 375-381.
- PARIS, P. (1903): *Essai sur l'Art et l'Industrie de l'Espagne primitive*, I, Paris.
- PARIS, P. (1921): *Promenades Archéologiques en Espagne*, II, Paris.
- PENSABENE, P. (1973): *I Capitelli*, Scavi di Ostia, VII, Roma.
- PENSABENE, P. (1986): "La decorazione architettonica, l'impiego del marmo e l'importazione di manufatti orientali a Roma, in Italia e in Africa (II-VI d. C.)", *Società Romana e Impero Tardoantico*, III, *Le Merci gli Insedimenti*, A. Giardina ed., Roma-Bari, pp. 285-429.
- PÉREZ SÁNCHEZ, A. (1985): "Arte", *Valencia. Colección Tierras de España*, Madrid.
- PICARD, G. Ch. (1957): *Les trophées romains. Contribution à l'histoire de la religion et de l'art triomphal de Rome*, Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, 187, Paris.
- PLA BALLESTER, E. (1960): "Actividades del SIP (1956-1960)", *Archivo de Prehistoria Levantina*, IX, Valencia, pp. 211-253.
- PLA BALLESTER, E. (1963): *La labor del SIP y su Museo en el pasado año 1958*, Valencia.
- PLA BALLESTER, E. (1968): *La labor del SIP y su Museo en el pasado año 1966*, Valencia.
- PLA Y CABRERA, V. (1807): "Templos de los Números Griegos en la Costa Marítima del Reyno de Valencia", *Diario de Valencia*, 5, 6, 7 i 9 de gener, Valencia, pp. 17-18, 21-22, 25-26 i 33-35.
- PLA Y CABRERA, V. (1821a): *Disertación histórico-crítica de las antigüedades de la villa de Almenara y descubrimiento de su famoso templo de Venus. Carta primera*, Valencia.
- PLA Y CABRERA, V. (1821b): *Tercera carta crítica sobre las antigüedades de la villa de Almenara, y su famoso templo de Venus*, Valencia.
- PUIG I CADAFALCH, J. (1934): *L'arquitectura romana a Catalunya*, Barcelona.
- RAMALLO ASENSIO, S. F. (1985): *Mosaicos romanos de Carthago Nova (Hispania Citerior)*, Murcia.

- RAMOS A. (1963): "Unos pozos manantiales de época romana en la Alcudía de Elche", *Archivo Español de Arqueología*, Madrid, XXXVI, pp. 234-249.
- RAMOS, R. (1975): *La ciudad romana de Ilici*, Alicante.
- REBUFFAT, R. (1969): "Maisons à péristyle d'Afrique du nord. Répertoire de plans publiés", *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire*, LXXXI, 2, Paris, pp. 659-724.
- RIBELLES, B. (1820): "Antigüedades descubiertas en los contornos de la Villa de Almenara, distante poco mas de una legua de la famosa Sagunto", *Diario de la Ciudad de Valencia*, 51-52, 20-21 de febrer, Valencia, pp. 221-228.
- RIBELLES, B. (ms. 17): *Colección de lápidas y antigüedades romanas de la ciudad y reyno de Valencia*, Archivo PP. Dominicos de València (segle XIX).
- RIBELLES, B. (ms. 81): *Documentos varios*, Archivo PP. Dominicos de València (segle XIX).
- RIPOLLÈS ALEGRE, P. P. (1976): "Sinopsis de epigrafía latina castellonense", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 3, Castellón, pp. 229-277.
- RIPOLLÈS ALEGRE, P. P. (1980): *La circulación monetaria en las tierras valencianas durante la antigüedad*, Barcelona.
- RIPOLLÈS ALEGRE, P. P. (1982): *La circulación monetaria en la Tarraconense mediterránea*, Serie de Trabajos Varios. Museo de Prehistoria, 77, Valencia.
- RIPOLLÈS ALEGRE, P. P. (1991): "Los tipos navales en la monedas de Arse-Saguntum", *Saguntum y el mar*, Valencia, pp. 26-31.
- ROIG BATALLER, T. (1922): "Almenara en el siglo XVI", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, III, Castellón, pp. 227-232 i 282-286.
- ROSCHER, W. H. (1978): *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Hildesheim-New York [1884-1886].
- ROSSELLÓ I VERGER, V. M. (1975): "El medio geográfico-geológico dels Estanys de Almenara y su hábitat arqueológico", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 2, Castellón, pp. 14-21.
- SALCEDO, F. (1983): "Los relieves de armas del Teatro de Mérida", *Lucentum*, 2, Alicante, pp. 243-283.
- SAN NICOLÁS PEDRAZ, M.P. (1994): "La iconografía de Venus en los mosaicos romanos", *VI Coloquio Internacional sobre mosaico antiguo*, Guadalajara, pp. 393-406.
- SANMARTÍ, J. (1984): "Els edificis sepulcrales del Paísos Catalanas, Aragó i Múrcia", *Fonaments*, 4, Barcelona, pp. 87-160.
- SARTHOU CARRERES, C. (s/a): *Provincia de Castellón*, Geografía General del Reino de Valencia, Barcelona.
- SCHLUNK, H. i HAUSCHILD, Th. (1978): *Die Denkmäler der frühchristlichen und westgotischen Zeit*, Hispania Antiqua, Mainz am Rhein.
- SCHULTEN, A. (1927): "Forschungen in Spanien", *Archäologischer Anzeiger*, Berlin, pp. 198-235.
- SCHULTEN, A. (1928a): "Campamentos romanos en España", *Investigación y Progreso*, 5, Madrid, pp. 34-36.
- SCHULTEN, A. (1928b): "Römischen Lager in Spanien", *Forschungen und Fortschritte*, 4, Berlin, pp. 41-43.
- SCHULTEN, A. (1933): "Forschungen in Spanien 1933", *Archäologischer Anzeiger*, Berlin, pp. 522-527.
- SCHULTEN, A. (1959): *Geografía y etnografía antiguas de la Península Ibérica*, I, Madrid.
- SILLIÈRES, P. (1995): "Le Capitole de Baelo Claudia: un cas d'incohérence de datations archéologique et stylistique et un exemple de solution", *Annas*, 7-8, Mérida, pp. 285-298.
- STEMMER, K. (1978): *Untersuchungen zur Typologie, Chronologie und Ikonographie der Panzerstatuen*, Berlin.
- TOYNBEE, J. M. C. (1973): *Animals in Roman Life and Art*, London.
- VALCÁRCEL, A. (1852): *Inscripciones y antigüedades del Reino de Valencia*, Boletín de la Real Academia de la Historia, VIII, Madrid [1805].
- VÁZQUEZ Y HOYS, A. M. (1982): *La religión romana en Hispania. Fuentes epigráficas, arqueológicas y numismáticas*, Madrid.

